

Wereldarchitectuur in de hofstad

De invloed van de internationale ambitie van 's-Gravenhage op de plannen
voor een cultureel centrum

Lucia van der Horst

Colofon

Student: Lucia van der Horst
Studentnummer: 3342948
Email: luciavanderhorst@gmail.com

Document: masterthesis
Datum: 3 april 2014

Universiteit: Universiteit Utrecht
Faculteit: geesteswetenschappen
Adres: Kromme Nieuwegracht 46, 3512 HJ Utrecht
Afstudeerrichting: Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg

Afstudeerbegeleider: Dr. Ir. D.R.E. van de Vijver
Tweede lezer: Prof. Dr. K.A. Ottenheim

Afbeelding omslag: Dienst voor Stadsontwikkeling, luchtfoto van het Nederlands Congresgebouw en omgeving, 1978.
Herkomst afbeelding: Haagse Beeldbank.

Inhoud

Colofon	p. 1
Voorwoord	p. 3
Inleiding	p. 4
Hoofdstuk 1 De internationale ambitie van Den Haag in het fin de siècle	p. 8
Hoofdstuk 2 Het ontstaan van het ideaal voor een cultureel centrum: het eerste ontwerp voor het Gemeentemuseum van H.P. Berlage.	p. 15
Hoofdstuk 3 Het naoorlogse ideaal: het cultuurcentrum van W.M. Dudok als onderdeel van zijn wederopbouwplan voor Den Haag	p. 29
Hoofdstuk 4 Uitvoering van het ideaal: het Nederlands Congresgebouw van J.J.P. Oud	p. 43
Conclusie	p. 61
Bronnen	p. 63
Verantwoording afbeeldingen	p. 68

Voorwoord

Over de top

Lopend door Amsterdam in de ochtend van 24 maart 2014 – de eerste van de twee dagen durende Nuclear Security Summit – hoor ik de acht helikopters van Air Force One boven het Rijksmuseum cirkelen. President Barack Obama zal, na een bezoek aan de belangrijkste kunstcollectie van Nederland, zijn weg vervolgen naar het World Forum in de Internationale Zone in 's-Gravenhage – het voormalige Nederlands Congresgebouw naar ontwerp van J.J.P. Oud dat een belangrijk onderdeel vormt van het onderwerp van mijn masterthesis. Dit gebouw, waarover talloze discussies zijn gevoerd omtrent het belang voor de concurrentiepositie van Nederland ten opzichte van andere Europese congressteden, zal zich nu meer dan eens bewijzen. Het onderzoek naar de invloed van de internationale ambitie van 's-Gravenhage op de stedenbouwkundige plannen voor een cultureel- en congrescentrum wordt door de nucleaire wereldtop ineens tastbaar; de twijfels van de vele besturen en organisaties in 's-Gravenhage vanaf 1900 over de noodzaak van een congresgebouw in de hofstad op deze locatie zo ver van de binnenstad en over de omvang van het complex, worden allen weggenomen. Het congresgebouw zal twee dagen lang de belangrijkste en meest beveiligde plek op aarde zijn en zal de positie van de stad op het wereldtoneel in de toekomst alleen maar versterken.

Ik had geen passender moment kunnen uitkiezen om mijn masterscriptie voor de studie Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorgen af te ronden. Zoals de voorbereidingen voor de NSS '14 al maanden van te voren in volle gang waren, heb ik ook een lange weg bewandeld alvorens ik dit eindproduct kon afleveren. De reis door een vrijwel onontgonnen onderzoeksgebied heeft mij frustraties maar vooral ook euforische momenten bezorgd. Gaandeweg het verwerken van de vele archiefdocumenten groeide het enthousiasme voor het onderwerp dat – hoewel historisch in beginsel – bijzonder actueel blijkt te zijn.

Het schrijven van deze thesis zou niet mogelijk zijn geweest zonder de hulp, inspiratie en aanmoediging van bepaalde mensen. Allereerst wil ik Job Roos en Olivier Graeven van architectenbureau Braaksma & Roos bedanken voor het initiëren van het onderwerp. De opdracht tot het schrijven van een stedenbouwkundige analyse van het gebied rond het congresgebouw in 's-Gravenhage die ik van hen kreeg tijdens mijn stage heeft mij geïnspireerd om het onderzoek naar de Internationale Zone in de stad verder uit te werken. Daarnaast wil ik de docenten bedanken die mij de afgelopen anderhalf jaar hebben voorzien van nuttige feedback, in het bijzonder mijn afstudeerbegeleider Dirk van de Vijver. Tot slot een dankwoord aan alle lieve vrienden en familie die mij gedurende het hele proces hebben aangemoedigd en de moeite hebben genomen om mijn teksten te lezen en te voorzien van opbouwende kritiek.

Veel leesplezier gewenst.

Inleiding

Een cultuurcentrum voor Den Haag

Vanaf 2005 zet het bestuur van Den Haag zich zeer actief in voor het in de markt zetten van haar *brand* 'internationale stad van vrede en recht', een titel die te danken is aan Boutros Boutros Ghali, Secretaris Generaal van de Verenigde Naties in 1993, die stelde dat Den Haag "*the legal capital of the world*" is.¹ Vanaf de jaren tachtig en negentig groeide het aantal internationale organisaties dat zich vestigde in de stad in de zogenaamde Internationale Zone. Het belangrijkste gedeelte van de Internationale Zone is gelegen in de wijk Zorgvliet, tussen het Haagse centrum en de badplaats Scheveningen. De meeste organisaties zijn geconcentreerd rondom het World Forum, het voormalige Nederlands Congresgebouw naar ontwerp van architect en stedenbouwkundige Jacobus Johannes Pieter Oud (1890-1963), gebouwd in de periode 1963-1969. Dit multifunctionele gebouw met onder andere theater-, concert- en congreszalen werd gebouwd in de achtertuin van het Gemeentemuseum van Hendrik Petrus Berlage (1856-1934) uit 1929-1935. Het terrein tussen de Johan de Wittlaan, de Stadhouderslaan en de Eisenhowerlaan had na de oplevering van het congresgebouw van Oud een grote aantrekkingskracht op culturele en internationale vredes- en rechtsinstanties; zo werden in de jaren tachtig het onderwijsmuseum Museon en het Omniversum ontwikkeld en werden in de jaren negentig het Internationaal Tribunaal voor het voormalige Joegoslavië en de Organisatie voor het Verbod op Chemische Wapens gevestigd. Met de recente oplevering van het nieuwe hoofdkantoor van Europol is het terrein van de Internationale Zone nagenoeg volgebouwd en vormt het, samen met andere belangrijke gebouwen als het Vredespaleis (1907-1913) en het kantoor van de Haagse Conferentie voor Internationaal Privaatrecht (1893) de kern van Den Haag als wereldhoofdstad van vrede en recht. De *Nuclear Security Summit*, die

plaatsvindt op 24 en 25 maart 2014 in het World Forum toont de belangrijke positie van Den Haag aan op het hedendaagse wereldtoneel.

De bouw van het Nederlands Congresgebouw is dus een belangrijke schakel geweest voor de verdere internationalisering van de stad, een ambitie van Den Haag die haar oorsprong meer dan een eeuw terug vindt bij de Eerste Vredesconferentie in 1899. Hierbij werd door de vele deelnemende naties besloten tot de bouw van het Vredespaleis (1907-1913) in Den Haag als vestiging van het Permanent Hof van Arbitrage en later het Internationaal Gerechtshof. Ook de wens om een internationaal congresgebouw te stichten dateert al uit de eerste kwart van de twintigste eeuw. Zo werd in 1919 door architect en stedenbouwkundige H.P. Berlage het eerste ontwerp gemaakt voor een gemeentemuseum waarin verschillende musea samengevoegd zouden worden en tevens een even groot gedeelte van het complex ingericht werd met congresruimten en een concert-/gehoorzaal. Als locatie voor dit veelzijdige gebouw werd toen al gedacht aan een terrein naast het monumentale Park Zorgvliet met het daarin gelegen Jacob Catshuis en de statige villawijken Duinzigt en Statenkwartier, waar het huidige congresgebouw staat. Slechts een fractie van het plan is uiteindelijk uitgevoerd; in het uiteindelijke ontwerp van het Gemeentemuseum uit de jaren dertig werden alle nevenfuncties weggelaten. Ook in het wederopbouwplan voor Den Haag van architect en stedenbouwkundige Willem Marinus Dudok (1884-1974) uit 1946 werd een ontwerp voor een cultuurcentrum opgenomen op het in de oorlog kaalgeslagen terrein achter het Gemeentemuseum. Hij bedacht een schakeling van culturele en congresfuncties verwerkt tot één groot bouwwerk. In de uitleg bij de plannen stelde hij: "(...)Dit zal nodig zijn, wil deze stad haar internationale positie handhaven en haar toekomst als belangrijke internationaal centrum niet verspelen."² Het structuurplan van Dudok is slechts in grote lijnen uitgevoerd en

¹ K. Dinnie, *City Branding. Theory and cases*, London 2011, p. 151.

² W.M. Dudok, *Twee herbouwplannen voor 's-Gravenhage*, Den Haag 1947, p. 4.

het gedetailleerde plan van een cultuurcentrum werd wederom niet gerealiseerd.

Het uiteindelijke in de jaren zestig uitgevoerde stedenbouwkundig plan van J.J.P. Oud had veel overeenkomsten met de vorige twee plannen, zoals de locatie en de functies die aan het complex werden gegeven.

Historiografisch overzicht

In de literatuur over de geschiedenis van de Haagse stedenbouw worden de twee niet uitgevoerde plannen en het uitgevoerde ontwerp van Oud nauwelijks behandeld. Slechts het plan voor een cultureel centrum van W.M. Dudok uit 1949 wordt besproken in de context van zijn omvangrijke structuurplan voor de wederopbouw en uitbreiding van Den Haag. Het eerste ontwerp voor het Gemeentemuseum van Berlage uit 1919 wordt enkel kort genoemd als voorloper van het plan van Dudok voor een cultureel centrum in Zorgvliet.³ Het plan van Oud wordt in veel gevallen niet genoemd of enkel kort in verband gebracht met het plan van Dudok omdat het plan van Oud zo wezenlijk van Dudoks ontwerp verschilde dat er nauwelijks iets van Dudoks ontwerp in terug te zien was.⁴ Opmerkelijk is ook dat Reinder Blijstra, auteur van verscheidene uitgebreide artikelen over de Haagse architectuur en stedenbouw en onderzoeker van architect Berlage en zijn werk in 's-Gravenhage, geen aandacht besteedt aan het eerste noch het tweede ontwerp van het Gemeentemuseum.⁵ Wanneer de meer algemene literatuur over Nederlandse stedenbouw wordt bekeken valt op dat er met name aandacht wordt geschonken aan het Wederopbouwplan van Dudok. In Wagenaars *Town planning in the Netherlands*

since 1800 wordt slechts een zin gewijd aan het cultuurcentrum: “*The new cultural center in Zorgvliet should achieve international recognition – like the seaside of Scheveningen.*”⁶ In *Een Geruisloze Stad. De Geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en wederopbouw van Nederland* van Koos Bosma en Cor Wagenaar wordt het cultuurcentrum van Dudok zelfs volledig buiten beschouwing gelaten in het hoofdstuk dat gewijd is aan de Haagse wederopbouw.⁷ In Ibelings’ *Nederlandse Stedenbouw van de 20e eeuw* wordt over 's-Gravenhage na de Tweede Wereldoorlog enkel genoemd dat de in de oorlog aangelegde Atlantikwall een enorm langgerekt gat had geslagen in de stad. “*Deze open zone die na het slechten van deze Duitse verdedigingslinie ontstond, is nog altijd zichtbaar in de stedenbouwkundige schaalbreuk ter hoogte van de Sportlaan, die is opgezet als zeer ruim gedimensioneerde zone met grote gebouwen.*”⁸ De desbetreffende locatie waarop de verschillende stedenbouwkundige plannen van Berlage, Dudok en Oud geprojecteerd werden bevindt zich in dit door Ibelings beschreven gebied. Het congresgebouw valt zeker onder de genoemde *grote gebouwen*. In *Ontwerpen aan stad en land. Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965* wordt het cultuurcentrum als onderdeel van het Wederopbouwplan van Dudok iets gedetailleerder besproken: “*Het architectonische hoogtepunt moest een cultureel centrum worden, bestaande uit een concertgebouw, een congresgebouw en een schouwburg. Deze door portico’s gesmeden eenheid zou aansluiten bij het Gemeentemuseum en was gelegen tegenover voormalig landgoed Zorgvliet. Dit idee was gebaseerd op een plan van H.P. Berlage en H.E. van Gelder uit 1920.*”⁹ In de laatstgenoemde publicatie wordt dus een korte link gelegd naar het eerdere ontwerp voor een cultuurcentrum van Berlage. Er wordt door Blom echter geen relatie gelegd tussen het cultuurcentrum van Dudok en het

³ V. Freijser, *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, Zwolle 1991, p. 119; F. van der Sluijs, *Haagse Stedenbouw. Mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, Utrecht 1989, p. 21.

⁴ Freijser 1991 (zie noot 3), p. 131; Sluijs 1989 (zie noot 3), pp. 25-26.

⁵ R. Blijstra, ‘Stedenbouw 1900-1940’, *'s-Gravenhage 25* (1970), nr. 12 (december), pp. 1-42; R. Blijstra, ‘Berlage in 's-Gravenhage’, *'s-Gravenhage 26* (1971), nr. 12 (december), pp. 1-52; R. Blijstra, ‘Architectuur 1900-1920 in 's-Gravenhage’, *'s-Gravenhage 26* (1972), nr. 11 (november), pp. 1-42; R. Blijstra, ‘Architectuur 1921-1940 in 's-Gravenhage’, *'s-Gravenhage 28* (1973), nr. 11 (november), pp. 1-53; R. Blijstra, *Over Haagse architectuur*, 's-Gravenhage 1975.

⁶ C. Wagenaar, *Town Planning in the Netherlands since 1800*, Rotterdam 2011, p.285.

⁷ J.E. Bosma en C. Wagenaar, *Een Geruisloze Stad. De Geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995, pp. 317-329.

⁸ H. Ibelings, *Nederlandse Stedenbouw van de 20e eeuw*, Rotterdam 1999, p. 67.

⁹ A. Blom, *Ontwerpen aan stad en land. Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965*, Rotterdam 2013, pp. 97-99.

ontwerp voor een congresgebouw van Oud, dat toch ontwikkeld is binnen de periode die de publicatie beslaat. De ontwerpen van Berlage en Oud blijken in de literatuur over Nederlandse stedenbouw dus nauwelijks genoemd te worden.

In de monografieën over Berlage, Dudok en Oud wordt meer aandacht geschonken aan de achtergronden van en verbanden tussen de verschillende plannen. Sergio Polano biedt een volledig overzicht van alle werken van Berlage en beschrijft dan ook het eerste, vanwege de hoge kosten afgekeurde ontwerp voor het Gemeentemuseum. Hier wordt echter voornamelijk ingegaan op het ontwerp en de indeling van het pand.¹⁰ In de literatuur over de geschiedenis van het Gemeentemuseum wordt uitgebreid ingegaan op het eerste ontwerp en ook in enige mate op de idealen die erachter schuilden; museumdirecteur Hendrik Enno van Gelder (1876-1960) was zeer goed op de hoogte van de ontwikkelingen in het museumwezen aan het begin van de twintigste eeuw en wist – met de hulp van goede vrienden in de politiek – het stadsbestuur te overtuigen van het belang van een nieuw cultureel centrum voor Den Haag.¹¹ Van Gelder blijkt dus de dragende kracht te zijn achter het eerste ontwerp voor een cultureel centrum. In de bibliografie over W.M Dudok door Max Cramer wordt bovendien ingegaan op het feit dat Van Gelder ook na de Tweede Wereldoorlog zijn ideeën voor een cultureel centrum in Den Haag bleef uitdragen, ruim twintig jaar na afkeuring van het eerste plan.¹² Er blijkt dus een duidelijke relatie tussen het ontwerp van Berlage en van Dudok, ondanks dat de plannen twee decennia na elkaar zijn ontwikkeld.

In *J.J.P. Oud. Feiten en herinneringen gerangschikt* door Hans Oud (1919-1996) wordt tenslotte een zeer helder verband gelegd tussen alle drie de plannen voor een cultureel centrum. Deze worden tevens in de context geplaatst van de

¹⁰ S. Polano, *Hendrik Petrus Berlage. Het complete werk*, Alphen aan den Rijn 1988, p. 224.

¹¹ P. Singelenberg, *Het Haags Gemeentemuseum van H.P. Berlage*, Den Haag 1996, pp. 11-20; K. Broos, P. Singelenberg en M. Bock, *H.P. Berlage, Bouwmeester 1856-1934*, Den Haag 1975, pp. 44-45.

¹² M. Cramer, H. Van Grieken en H. Pronk, *W.M Dudok 1884-1974*, Amsterdam 1981, p. 104.

ambitie van Den Haag om zich te ontwikkelen tot een Internationaal zakelijk en cultureel centrum vanaf de Eerste Vredesconferentie in 1899.

Uit de monografische literatuur blijkt dus dat de plannen een duidelijk verband met elkaar houden, iets wat nauwelijks wordt besproken in de literatuur over Nederlandse en Haagse stedenbouw. Dit is opmerkelijk aangezien de plannen bepalend zijn geweest voor de ontwikkeling van de positie van 's-Gravenhage in Europa en de rest van de wereld. Uit de monografieën blijkt dat de internationale ambitie van de stad een belangrijke rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van het ideaal en de ontwerpen voor een cultureel centrum in Den Haag.

Onderzoeksvraag

In deze thesis zal worden onderzocht wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen de drie plannen voor een cultureel centrum in Den Haag en hoe deze ontwerpen gevoed werden door het streven van de stad om een sterke internationale positie te creëren. Er zal een antwoord worden gezocht op de overkoepelende onderzoeksvraag: *welke invloed heeft de internationale ambitie van 's-Gravenhage gehad op de planvorming van het cultuurcentrum in de periode 1899-1962?*

Methode

Voor het beantwoorden van deze onderzoeksvraag staat archiefonderzoek en in het bijzonder onderzoek in het Haags Gemeentearchief (HGA) centraal. Het onderzoek richt zich op de Haagse politiek en besluitvorming in de eerste tweeënzestig jaar van de twintigste eeuw. De onderzochte stukken hebben voornamelijk betrekking op de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad; de plannen voor een cultureel centrum maakten namelijk onderdeel uit van een groter stedenbouwkundig ontwerp en vormden een component van de toekomstige internationale stad 's-Gravenhage. De in deze thesis verwerkte documenten zijn enerzijds afkomstig uit de archieven van de gemeentelijke overheid en overheidsinstanties; het gemeentebestuur, de Gemeentelijke

Dienst voor de Wederopbouw en de Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting. Anderzijds zijn de archieven van het Gemeentemuseum en de Commissie voor advies voor de Dienst Schone Kunsten geraadpleegd. In deze selectie van archieven zijn alle documenten omtrent de ontwikkeling van de verschillende plannen voor een cultureel centrum verzameld. Deze bron van informatie bestaat uit een uitputtende correspondentie tussen de verschillende bovengenoemde instanties, maar ook met de desbetreffende architecten, adviseurs en adviescommissies inzake de plannen. Daarnaast bevinden zich in deze archieven de notulen van vergaderingen van bovengenoemde instanties en bij de plannen horende tekeningen en ontwerpsschetsen. Het Haags Gemeentearchief biedt voor deze thesis dus een nagenoeg volledige bron van informatie. Voor gegevens over het laatste, uitgewerkte ontwerp van J.J.P. Oud is voor de volledigheid echter ook het archief van de architect in het Nationaal Architectuur Instituut (NAI) te Rotterdam geraadpleegd. Hoewel de documentatie in het archief van Oud over het Nederlands Congresgebouw grotendeels overeenkomt met de documentatie in het HGA, zijn er een aantal in het HGA ontbrekende stukken naar voren gekomen die in dit onderzoek zijn meegenomen. De bibliotheek van het NAI en de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage boden bovendien een grote bron aan informatie over de onderwerpen in de vorm van talloze bouwkundige tijdschriften die inzicht verschaffen in de manier waarop de ontwerpplannen gepresenteerd en wereldkundig werden gemaakt.

In dit document zijn alle gebruikte bronnen in voetnoten onder de tekst verwerkt. Bij archiefdocumenten wordt een korte beschrijving van het stuk gegeven. Tevens wordt daarbij de datum, het archiefnummer en het inventarisnummer vermeld. Achterin dit document is een overzicht gepresenteerd van de gebruikte literatuur en originele bronnen met daarbij een beschrijving van de desbetreffende archief- en inventarisnummers.

Indeling

Het stuk zal als volgt worden opgebouwd: allereerst zal de internationale ambitie van 's-Gravenhage belicht worden in het eerste hoofdstuk. In dit hoofdstuk worden de factoren besproken die een rol speelden bij het ontstaan en ontwikkelen van de internationale ambitie van de stad. Het hoofdstuk zal dienen als een historisch kader waarin de verschillende plannen voor het culturele centrum te plaatsen zijn.

In de volgende drie hoofdstukken zal – aan de hand van een aantal deelvragen – specifiek worden ingegaan op plannen voor het culturele centrum die zijn ontwikkeld in de periode 1899-1962. Zo zal onderzocht worden wie de drijvende kracht waren achter de verschillende plannen, kortom: wie droegen de internationale ambitie van de stad uit met als doel het realiseren van een cultureel centrum en welke argumenten gebruikten zij om de plannen te verwezenlijken? Daarnaast zal worden gekeken naar hoe de internationale ambitie van de stad invloed had op de ontwerpen – de keuze voor de functies die het centrum moest bieden –, de architectenselectie, de locatiekeuze, de indeling van het complex en de manier waarop de ontwerpen werden gepresenteerd.

De periode 1899-1962 start bij de Eerste Vredesconferentie in 's-Gravenhage als voorgeschiedenis van de plannen voor een cultureel centrum en eindigt bij het definitief uit te voeren plan voor het Nederlands Congresgebouw door J.J.P. Oud. Er zal verder dan ook niet worden ingegaan op de periode van uitvoering van het ontwerp dat pas in 1969 gereed was.

Hoofdstuk 1

De internationale ambitie van Den Haag in het fin de siècle.

Het internationale pacifisme en de Eerste Vredesconferentie in 1899

Afb. 1: de plenaire vergadering van de Eerste Vredesconferentie in de Oranjezaal van Huis Ten Bosch, 1899.

De tweede helft van de negentiende eeuw in Europa stond in het teken van grote ontwikkelingen op het gebied van industrialisatie en techniek. Deze ontwikkelingen hadden ook een grote invloed op het oorlogsbedrijf; Europese naties staken na 1848 steeds meer geld in de opbouw van professionele legers en marinevloten. Overal werd geëxperimenteerd met de ontwikkeling van nieuwe, snellere en grootschaliger wapens. De oorlogswreedheden vormde in de tweede helft van de negentiende eeuw dan ook een basis voor kritiek; binnen de kring van industriëlen, politici en staatshoofden sprak men zich uit tegen de verontrustende internationale blokvorming en geldverslindende

wapenwedloop. In de literatuur en wetenschap werd de moderne oorlogvoering aan de kaak gesteld en in de opkomende massamedia werd het krijgsbedrijf door journalisten en tekenaars in haar ware gruwelijke gedaante getoond waardoor de vredesbeweging ook in de publieke opinie een steeds sterkere stem kreeg.¹³ In Europa maar ook in Amerika werden talloze vredesorganisaties opgericht, gevoed door bekende schrijvers en pacifisten als de Russische Lev Tolstoj (*Oorlog en Vrede*, 1869), de Oostenrijkse Bertha von Suttner (*Die Waffen Nieder*, 1889) en de Poolse Johann von Bloch (*Der Zukunftskrieg*, 1892), waarin de verschrikkingen van oorlogen en de idealen van internationale vrede werden beschreven.

Tegen het einde van de negentiende eeuw werden in Bern de *Interparlementaire Unie* (1889) en het *Bureau International de la Paix* (1891) opgericht, waar meer dan honderd vredesorganisaties bij geregistreerd stonden. Deze instanties, stelden zich ten doel om door middel van een jaarlijks congres in wisselende Europese hoofdsteden de nationale parlementen voor de vrede te winnen.¹⁴ De talloze vredesorganisaties hadden aanvankelijk nog zeer weinig invloed; vredesactivisten wilden belangrijke naties ervan overtuigen om geschillen op te lossen door middel van arbitrage, maar het risico om hierbij niet in het gelijk gesteld te worden wilden de leiders begrijpelijk genoeg nog niet nemen. Het was dan ook voor veel landen zeer verassend toen in 1898 uit Rusland, een van de machtigste rijken van het negentiende-eeuwse Europa, het initiatief werd genomen voor het organiseren van een eerste vredesconferentie. Dit voorstel van Tsaar Nicolaas II had met name economische redenen. De investeringen in de bewapening van het Russische leger ter bescherming van het machtige rijk waren tegen het einde van de negentiende eeuw onvoorstelbaar hoog en de daaruit voortvloeiende belastingdruk was zeer slecht voor de sociale verhoudingen en wakkerde protesten in het gehele Russische gebied aan. Het sluiten van vredesverbonden

¹³ K. Bosma, *Ruimte voor een nieuwe tijd. Vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945*, Rotterdam 1993, p. 47.

¹⁴ Bosma 1993 (zie noot 13), p. 49.

met andere Europese naties zou de financiële middelen bieden om te investeren in belangrijke zaken als de zeer slechte binnenlandse infrastructuur.¹⁵

De uitnodiging, die werd verzonden aan alle landen met een diplomatieke vertegenwoordiging in Sint-Petersburg, wekte aanvankelijk veel scepsis. Dit is niet verwonderlijk aangezien het welvarende Russische Rijk een van de grootste krijgsmachten had opgebouwd gedurende de afgelopen eeuw. Onder druk van de vele internationale vredesorganisaties gingen de meeste landen echter overstag en werd als bestemming voor het evenement door de Tsaar gekozen voor Den Haag. Deze locatiekeuze wordt in de literatuur beschreven als “*bij toeval*” en “*in het licht van de wereldpolitiek*”. Nederland nam een relatief neutrale plaats in binnen het Europese spanningsveld en was daarnaast goed bereikbaar vanuit alle hoeken van de wereld. De stad Den Haag had zich al eerder bewezen als goede gastheer voor de Internationale Haagse Conferenties voor Privaatrecht in 1893 en 1894 en bovendien had het Koninklijk Huis van Oranje nauwe familiebanden met het Russische vorstenhuis.¹⁶ Nederland zelf adverteerde groots met de rijke geschiedenis waarin denkers en rechtsgeleerden als Hugo de Groot (1583-1645) en Desiderius Erasmus (1466-1536) een belangrijke rol speelden waardoor het al aan de wieg van het Internationale recht stond. De belangrijkste overkoepelende reden voor de keuze voor Den Haag moet misschien echter gezocht worden in het feit dat Nederland op het wereldtoneel een relatief onbeduidende rol speelde en zodoende geen bedreiging zou vormen.

Koningin Wilhelmina stelde haar residentie Huis Ten Bosch beschikbaar voor de conferentie, die gehouden werd van mei tot juli 1899. Uit vierentwintig landen waren ruim honderd afgevaardigden aanwezig waarbij ook de eerder genoemde pacifisten en schrijvers Bertha von Suttner en Johann von Bloch.

¹⁵ A. Eyffinger, *The Hague. International center of justice and peace*, Den Haag 2003, pp. 17-18.

¹⁶ Eyffinger 2003 (zie noot 15), p. 18.

Het resultaat van de conferentie was een conventie met eenenzestig artikelen ter beperking van de wapenwedloop, de humanisering van de oorlogvoering en de oprichting van het Permanente Hof van Arbitrage voor het beslechten van geschillen. Ondanks deze successen braken er toch steeds opnieuw oorlogen uit en ging de race om koloniale uitbreiding in Afrika en Azië door; grote naties als Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland en Rusland dreigden daardoor steeds in botsing te komen. Uiteindelijk kwam het acht jaar na de Eerste Vredesconferentie tot de Tweede Vredesconferentie van juni tot oktober 1907, wederom op initiatief van Rusland en wederom in 's-Gravenhage georganiseerd. Tijdens deze conferentie werden de bepalingen uit 1899 uitgebreid en aangevuld, en werd er meer nadruk gelegd op de oorlogvoering op zee. Zoals de geschiedenis leert hebben de conventies in de volgende jaren weinig kunnen betekenen met de komst van de Eerste Wereldoorlog. Het besluit tot het stichten van het Permanent Hof van Arbitrage daarentegen is een belangrijke basis geweest voor het ontwikkelen van een internationaal rechtssysteem. Voor de stad 's-Gravenhage zou de bouw van het Vredespaleis het begin betekenen van de stad als internationaal rechtscentrum.

Het Vredespaleis

Het idee voor de bouw van het Vredespaleis werd geopperd door de Russische staatsraad Frederic Martens (1869-1909) en de voormalige Amerikaanse ambassadeur en delegatieleider in St. Petersburg en Berlijn Andrew Dickson White (1832-1918). Het nieuw gestichte Permanent Hof van Arbitrage had zich aanvankelijk gevestigd in een bescheiden gebouw op Prinsegracht 71 in het Haagse centrum, terwijl het plan voor een prestigieuzer hoofdkwartier werd ontwikkeld. De talloze bij het congres aanwezige naties waren echter niet bereid om een bijdrage te leveren aan de bouw van dit hoofdkwartier. Zodoende zocht Andrew Dickson White contact met zijn goede vriend, Amerikaanse staalmagnaat en toentertijd de rijkste man ter wereld – Andrew Carnegie (1835-1919). Dankzij de diplomatie van White werd Den Haag een van de uitverkorenen om een bijzonder gulle donatie te ontvangen van Carnegie; in

april 1903 schonk hij anderhalf miljoen dollar voor de ontwikkeling van wat hij de *Temple of Peace* noemde.¹⁷ Het Vredespaleis zou, als symbool voor het internationalisme, het onderkomen worden voor het Permanent Hof van Arbitrage, maar het zou ook een onderzoekscentrum vormen met de *Carnegie Library of International Law*.

De bouwgeschiedenis van het Vredespaleis is zeer complex; talloze discussies zijn gevoerd over de locatie voor het bouwwerk – men achtte de gekozen plaats aan het begin van de Scheveningseweg in Zorgvliet te klein en de entourage miste de monumentale sfeer die een paleis voor de vrede moest kenmerken.¹⁸ Daarnaast is er een fel debat gevoerd over het ontwerp. In 1905 werd een architectuurwedstrijd uitgeschreven waarop tweehonderd zestien architecten wereldwijd in totaal drieduizend tekeningen naar Den Haag stuurden. In het licht van dit onderzoek is het interessant om bij deze prijsvraag stil te staan om te zien welke vormgeving werd gekozen om de internationale ambities te verbeelden.

De internationale jury was samengesteld uit Europese en Amerikaanse architecten met een gevestigde reputatie, met als voorzitter bouwmeester van het Rijksmuseum, Petrus Josephus Hubertus (Pierre) Cuypers (1827-1921). Het bestuur van de Carnegie Stichting, dat als bouwadviseur rijksarchitect Daniël Eduard Cornelis Knuttel (1857-1926) had benoemd, stond direct voor twee dilemma's van principiële aard: dienden zij een 'open' wedstrijd uit te schrijven of te kiezen voor besloten inschrijving op uitnodiging? En zou het een nationale competitie worden zoals de *Bond voor Nederlandsche Architecten* voorstond, of een internationale wedstrijd, zoals Andrew Carnegie graag zag?¹⁹ In eerste instantie werd besloten tot een besloten wedstrijd, waarbij van iedere regering van de landen die de Haagse Conventie van 1899 ondertekend hadden, drie kundige architectenbureaus zouden worden uitgenodigd. Dit stuitte op fel

¹⁷ Eyffinger 2003 (zie noot 15), p. 27.

¹⁸ A. Eyffinger, *Het Vredespaleis*, Amsterdam 1988, p. 75.

¹⁹ Eyffinger 1988 (zie noot 18), p. 63.

Afb. 2. L.M. Cordonnier, het winnende ontwerp voor het Vredespaleis, 1905.

Afb. 3. L.M. Cordonnier en J.A.G. van der Steur, het aangepaste ontwerp, 1906.

Afb. 4. A. Marcel, winnaar tweede prijs, 1905.

Afb. 5. F. Wendt, winnaar derde prijs, 1905.

Afb. 6. H.P. Berlage, ontwerp voor het Vredespaleis, 1905

Afb. 7. G.E. Saarinen, ontwerp voor het Vredespaleis, 1905.

protest wereldwijd en internationaal werden talloze petitie en verzoekschriften ingediend. Uiteindelijk zwichtte het bestuur ten dele. Op 15 augustus 1905 werd het *Programma van de Wedstrijd voor een Bouwkundig Plan van het Vredespaleis ten behoeve van het Permanente Hof van Arbitrage met Bibliotheek* bekend gemaakt en deelname stond open voor iedereen. Er werden echter door het bestuur eenentwintig vooraanstaande architecten uitgenodigd tegen een vergoeding van vierduizend gulden. De condities waren overigens wel voor iedereen gelijk. Uiteindelijk werden door de jury zes winnende ontwerpen gekozen, waaronder dat van Louis Marie Cordonnier uit Lille (1854-1940), Alexandre Marcel (1860-1928) uit Parijs, Franz Friedrich Wilhelm Wendt (1871-1943) uit Charlottenburg, Otto Wagner (1841-1918) uit Wenen en Franz Heinrich Schwechten (1841-1924) uit Berlijn. Vier van deze architecten bleken tot de groep genodigden te horen. De winnende ontwerpen werden, ondanks dat zij een prijs kregen, zeer bekritiseerd door de jury voor het gebrek aan creativiteit. De historiserende architectuur werd in alle ontwerpen vertegenwoordigd in de vorm van gotische bibliotheekzalen, classicistische koepels en oriëntaalse tempels. Een lange discussie ontstond tussen de jury en het bestuur van het Vredespaleis, dat de voorkeur gaf aan het ontwerp van de Finse architect Gottlieb Eliel Saarinen (1873-1950), een monumentaal ontwerp met lange zijvleugels en een centrale koepeltoren. Dit plan werd echter afgekeurd door de Delftse Polytechnische School.²⁰ Na een slepend proces werd door het bestuur besloten om het ontwerp van Louis Cordonnier, een van de zes prijswinnaars, tot uitvoering te brengen. Het ontwerp bestond uit vier vleugels, voorzien van hoge kappen rond een binnenhof, met op de hoeken vier monumentale torens in een Hollands-renaïssancistische stijl. De keuze hiervoor werd als volgt beargumenteerd: “(...) de ontwerper wenschte uitdrukking te geven aan het denkbeeld dat, daar Den Haag gekozen werd als zetel van het Hof van Arbitrage, de architectuur van het Vredespaleis behoort ingegeven te zijn

²⁰ Eyffinger 2003 (zie noot 18), p. 30.

door de Nederlandse bouwkunst der 16^e eeuw.”²¹ Met dit plan werd dus niet zozeer uitdrukking gegeven aan het symbool van internationalisme of wereldeenheden – het gebouw kreeg meer een uitstraling van nationale trots. De selectie van Cordonniers voorstel heeft geleid tot het grootse en felste architectuurdebat uit de Nederlandse geschiedenis voor de doorbraak van het modernisme in de twintigste eeuw; politici, vakgenoten en burgers betwistten maandenlang elkaars voorkeur.²² Deze discussie, maar zeker ook de vermeende hoge kosten, zullen er toe hebben bijgedragen dat het ontwerp van Cordonnier uiteindelijk nog aanzienlijk is aangepast en versoerd door de Haarlemse architect Johan Adrianus Gerard van der Steur (1865-1945).

De Wereldhoofdstad ‘s-Gravenhage

Bij de kwestie over de keuze voor de locatie van het nieuw te stichten Vredespaleis speelde een belangrijke complicerende factor mee. Het betreft de wens voor de vestiging van een wereldvredecentrum in ‘s-Gravenhage. Dit centrum binnen de stad zou een symbool van wereldeenheden moeten verbeelden, een *hoofdstad van de wereldvrede*. Het idee werd ontwikkeld door medicus-hygiënist en theosoof Pieter Hendrik Eykman (1862-1914). Toen tijdens de Eerste Vredesconferentie in 1899 werd besloten tot de stichting van het Vredespaleis in Den Haag greep Eykman de kans om dit gebouw in het centrum van deze zogenaamde *Wereldhoofdstad* te projecteren.²³ Het ontwerp werd door Karel Petrus Cornelis de Bazel (1869-1923) ontwikkeld. De architect was in januari 1905 schriftelijk benaderd door Eykman om diens ideeën te verwezenlijken. De Bazel was zeer onder de indruk van de plannen die Eykman hem presenteerde voor de stichting van drie internationale academies in de Wereldhoofdstad – een voor de antropologie, een voor de kunsten en een voor

²¹ Maatschappij ter Bevordering der Bouwkunst, *Het Vredespaleis te ‘s-Gravenhage. De Zes bekroonde, benevens veertig andere ontwerpen uitgekozen door en gereproduceerd onder toezicht van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, Amsterdam 1906, p. 13.

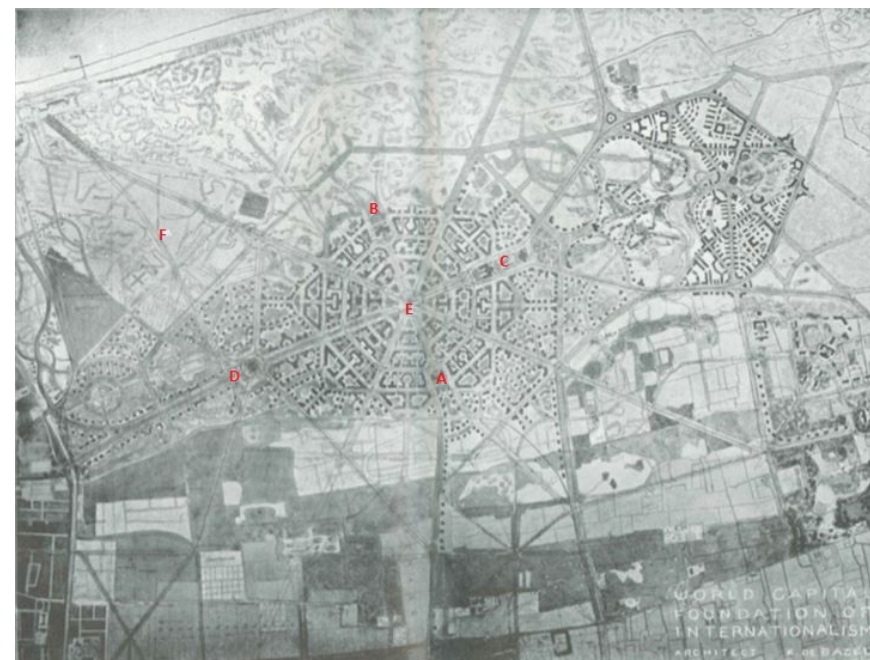
²² Eyffinger 1988 (zie noot 18), p. 75.

²³ W. Reinink, *K.P.C. de Bazel Architect*, Rotterdam 1993, pp. 109-111.

pedagogie, hygiëne en economie.²⁴ Het idee achter deze instellingen was dat internationale wetenschappers door het universele karakter van hun methodes en van hun kennis gedwongen zouden worden om de landsgrenzen te overschrijden en samen te werken. Op deze manier zou men een stap dichterbij een wereldeenheid komen. Eykman ging er van uit dat dit wetenschapscentrum na verloop van tijd zou worden uitgebreid met steeds meer instituten en hoofdkantoren van internationale organisaties.

De drie internationale academische instellingen werden door De Bazel verwerkt in een ontwerp van een achthoekig stadscentrum. De locatie van dit centrum bevond zich buiten de stad 's-Gravenhage in de duinen, tussen de dorpen Scheveningen en Wassenaar. Centraal in het ontwerp stond een park van 140.000 vierkante meter gewijd aan de Broederschap van de Mensheid, van waaruit acht brede verkeersboulevards leidden, lijkend op het Parijse Place d'Étoile naar ontwerp van George-Eugène Haussmann (1809-1891). De totaalindruk van de stad was er één van een kruis met ongelijke armen, zinnebeeld voor de uit strijd gewonnen vrede. Langs de brede lanen waren een Vredeshotel en een conferentiecentrum gepland, een museum voor eigentijdse kunsten en een zetel voor de Wereldregering met parlamentsgebouwen.

Het is begrijpelijk waarom Eykman het nieuw te bouwen Vredespaleis in zijn *Wereldhoofdstad* wilde projecteren; het gebouw voor internationale rechtspraak zou naadloos aansluiten bij de internationale wetenschap. Eykman vond de "Musschenberg" de ideale plaats voor het Vredespaleis; dit was het hoogste punt op militair terrein in de duinen. Door de hoge ligging zou het paleis van verre zichtbaar zijn en zou het als een soort baken voor passerende schepen op zee fungeren. Bovendien werd in 1905 de eerste elektrische spoorlijn aangelegd die Scheveningen en Den Haag met Rotterdam verbond. Deze spoorlijn kwam te liggen aan de voet van de Musschenberg waardoor het

Afb. 8. K.P.C. de Bazel, ontwerp voor de *Wereldhoofdstad*, 1905.

A= Internationale Academie voor de Antropologie, B= Internationale Academie voor de Schoone Kunsten, C= Internationale Academie voor Pedagogie, Hygiëne en Economie, D= "Musschenberg", plaats voor het Vredespaleis, E= Monument der Internationale Verbroedering en F= Elektrische Spoorweg Rotterdam-Scheveningen.

Vredespaleis via Rotterdam een verbinding zou krijgen met grote steden als Brussel, Parijs en Londen.²⁵

Het plan van De Bazel werd door Eykman groots uitgedragen in de pers en ook internationaal kreeg het ontwerp veel aandacht en aanhang. De reeds felle discussie over de locatie van het Vredespaleis werd mede daardoor aangewakkerd; verscheidene commissies pleitten voor een aantal verschillende locaties in en rondom 's-Gravenhage. Tijdens de Tweede Vredesconferentie in

²⁴ Reinink 1993 (zie noot 23), pp. 112.

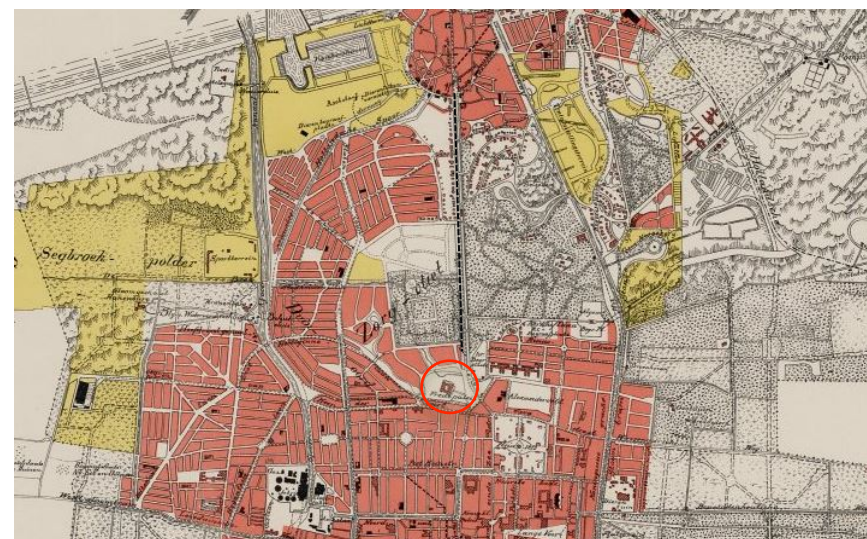
²⁵ Reinink 1993 (zie noot 23), pp. 113-116.

1907 wist Eykman zelfs een lijst samen te stellen met honderdvijftig handtekeningen van Europese prominenten die zijn plan voor een Wereldhoofdstad met daarin het Vredespaleis ondersteunden.²⁶ Ondanks alle verwoede pogingen tot overtuiging van de Carnegie Stichting en de overheid kreeg het plan van De Bazel geen kans van slagen. Het gebrek aan politieke en financiële steun waren de belangrijkste redenen hiervoor. De Carnegie Stichting was inmiddels al overgegaan op de aankoop van een gedeelte van dertien hectare van het landgoed Zorgvliet voor de bouw van het Vredespaleis; het was net buiten de oude binnenstad gelegen en was volgens het bestuur erg geschikt vanwege de historie van de plek, waarvan Hugo de Groot (1583-1645), Jacob Cats (1577-1660) en Constantijn Huygens (1596-1687) deel uitmaakten.²⁷

De ideeën voor het stichten van een internationaal centrum werden na afkeuring van de plannen door de overheid en verscheidene commissies echter niet geheel uitgebannen. De drijvende kracht achter de uitbreidingsplannen voor Den Haag vanaf 1901, Wethouder van Publieke Werken Jurriaan Kok (1861-1919), was een sterk voorvechter van het toegankelijk maken van kunst voor het grote publiek, en zag dit ook als een van de morele verplichtingen van de gemeente nu het Vredespaleis werd opgericht en *“er alle kans bestaat dat duizenden vreemdelingen meer onze stad zullen bezoeken”*.²⁸ Culturele instellingen maakten in zijn ogen dus een belangrijk onderdeel uit van een internationale stad van vrede en recht.

Hij zag architect en stedenbouwkundige Hendrik Petrus Berlage (1856-1934) als de meest geschikte persoon om deze idealen in een stadsuitbreiding te verwezenlijken. In zijn plan (1908-1911) verwerkte Berlage parken en brede lanen met daaraan grootse bouwwerken voor het organiseren van internationale tentoonstellingen. Deze gebouwen werden door hem gedacht

Boven: Afb. 9. Kaart 's-Gravenhage 1913 met het omcirkelde terrein van het Vredespaleis. Stippelijnsche weg, de zeventiende-eeuwse verbinding tussen Den Haag en Scheveningen.

Onder: Afb. 10. H.P. Berlage, Plan tot uitbreiding 's-Gravenhage, 1911.

²⁶ Eyffinger 1988 (zie noot 18), p. 61.

²⁷ A. Eyffinger, *The 1907 Peace Conference. The conscience of the civilized world*, Den Haag 2007, pp. 46-56.

²⁸ Freijser 1991 (zie noot 3), p. 67.

aan de kust in Scheveningen, waardoor de badplaats een culturele afronding met internationale allure kreeg.²⁹ Een tweede onderdeel uit het uitbreidingsplan, dat verwees naar de internationale rol van Den Haag in wereldverband, was de Stichting voor Internationalisme; een ontwerp van een Wereldhoofdstad gelegen in de Oostduinen, gebaseerd op het ontwerp van De Bazel.³⁰ Men kan niet met zekerheid zeggen waarom Berlage dit element in zijn plan verwerkte, aangezien de bouw van het Vredespaleis in Zorgvliet inmiddels was begonnen. Het ontwerp voor het internationale centrum wordt algemeen beschouwd als eerbetoon aan het eerdere ontwerp van De Bazel.³¹ Evenals het plan van De Bazel zijn ook de ontwerpen van Berlage voor een Wereldhoofdstad en voor de culturele gebouwen in Scheveningen onuitgevoerd gebleven. Toch kan men uit bovenstaande ambitieuze plannen afleiden dat de internationale ambitie van 's-Gravenhage zeer sterk leefde bij architecten en stadsontwikkelaars.

Bovenstaand hoofdstuk is een beknopte weergave van de ontwikkeling van de internationale idealen van de stad Den Haag. Deze grootse ambitie kwam tot stand door een samenloop van omstandigheden en toevalligheden; de keuze voor de stad als conferentieplaats voor het Eerste Vredesconferentie in 1899 en het besluit tot oprichting van het Permanent Hof van Arbitrage en onderzoekscentrum voor het internationaal recht in een nieuw te bouwen Vredespaleis. Deze prestigieuze opdracht trok de aandacht van vele ontwerpers en vredesorganisaties wereldwijd en de uitvoering ervan is mogelijk geworden door de genereuze gift van de alom bekende Amerikaanse weldoener Andrew Carnegie, waardoor de internationale aandacht zich nog sterker op de stad vestigde. Het besef van het belang van de internationale positie van Den Haag heerste in de politiek, maar ook bij verschillende opgerichte organisaties als de Haagse Stichting voor Internationalisme. De idealen van een wereldhoofdstad

²⁹ H.P. Berlage, 'Het uitbreidingsplan van 's-Gravenhage', *Bouwkunst* 1 (1909) nr. 3 (januari), p.122.

³⁰ Freijser 1991 (zie noot 3), p. 68.

³¹ Eyffinger 1988 (zie noot 18), p. 61.

werden verwerkt in stedenbouwkundige plannen, ontworpen door internationaal bekende Nederlandse architecten. In deze ontwerpen stond een bundeling van voor de internationale stad onontbeerlijke functies centraal, waaronder een bestuurscentrum met moderne congresgebouwen en een cultuurcentrum met musea en exhibitieruimten voor internationale tentoonstellingen. Deze elementen vormen de basis van de in de volgende hoofdstukken besproken ontwerpen voor een cultureel centrum voor 's-Gravenhage.

Afb. 11. Luchtfoto van het Vredespaleis en omgeving, 1931.

Hoofdstuk 2

Het ontstaan van het ideaal voor een cultureel centrum: Berlages eerste ontwerp voor het Gemeentemuseum

De wens voor een nieuw museum voor alle collecties

In de tweede helft van de negentiende eeuw werden in Den Haag twee verenigingen opgericht: de *Vereeniging ter beoefening van de Geschiedenis van de Stad* (1851) en de *Vereeniging tot het oprigten van een Museum van Moderne Kunst te 's-Gravenhage* (1866). Deze twee particuliere initiatieven staan in feite aan de basis van wat later een gemeentelijke kunstinstelling zou worden: het Gemeentemuseum.³² De verenigingen stelden zich ten doel om verschillende verzamelingen op het gebied van geschiedenis en hedendaagse kunst samen te voegen. Deze collecties werden in de daarop volgende decennia in verschillende gebouwen ondergebracht tot zij in 1883 een vaste huisvesting vonden in de voormalige Doelen van het St. Sebastiaansgilde aan de Korte Vijverberg, het huidige Haags Historisch Museum. Twintig jaar later werden de historische collectie en de kunstcollectie uitgebreid met een nieuw verzamelgebied; kunstnijverheid werd vanaf 1904 een belangrijk onderdeel van het Gemeentemuseum. De collectie bleef sterk groeien en ruimtegebrek was een van de aanleidingen voor de Wethouder van Openbare Werken Jurriaan Kok (1861-1919) om in 1910 een commissie aan te stellen die tot taak had de mogelijke oplossingen voor het huisvestingsprobleem te bestuderen. Twee jaar later werd dr. Hendrik Enno van Gelder (1876-1960), gemeentearchivaris van Den Haag, aangesteld als directeur van de gemeentelijke collecties.

In 1914 publiceerde Van Gelder een Nota betreffende de reorganisatie van de gemeenteverzamelingen van wetenschap en kunst. Deze is van groot belang voor de verdere ontwikkeling van de plannen voor een cultureel centrum in 's-Gravenhage. In de nota, die gericht was aan het kabinet, de burgemeester en

wethouders van 's-Gravenhage, concludeerde hij dat de stad een aantal zeer belangrijke musea en andere culturele instanties bezat – waaronder het Mauritshuis, de Koninklijke Bibliotheek, het Algemeen Rijksarchief en het Koninklijk Prentenkabinet. Maar belangrijker nog is zijn stelling dat bepaalde andere culturele instanties ook onmisbaar waren voor de ontwikkeling van de stad. Zo was het nodig om musea te stichten voor de plaatselijke historie, de Nederlandse en internationale moderne kunst en oude kunstnijverheid. Bovendien zou er bij deze instanties ruimte moeten worden gemaakt voor studiegelegenheden, openbare leeszalen en tentoonstellingen maar ook voor wetenschappelijke en populaire lezingen en congressen.

Hij gaf in deze nota twee argumenten voor de noodzaak van de ontwikkeling van de culturele instellingen. Allereerst was 's-Gravenhage van oudsher een luxestad en om de groei daarvan te bevorderen was het nodig om – naast de ontwikkeling van de gemeentebedrijven die zorg droegen voor de *gemakken des huiselijken levens* – te investeren in de geestelijke ontwikkeling van de stad. Van Gelder zag hierin voor de overheid een grote taak weggelegd, aangezien een luxestad als 's-Gravenhage op elk gebied van geestelijk of kunstzinnig leven het allerbeste moest kunnen bieden. Naast het belang voor de eigen bevolking noemde Van Gelder als tweede argument de baat voor *de vreemdeling* – het vertier in de stad werd in hoge mate beheerst door het vreemdelingenverkeer – en hoe in de naaste toekomst, in verband met de internationale betekenis die de stad zou krijgen, het gehalte van het vreemdelingenbezoek en dat van de artistieke en wetenschappelijke ontwikkeling sterk zou moeten stijgen. Het hebben en tot uitbreiding, ontwikkeling en bloei brengen van instellingen van wetenschap en kunst zou dus niet een cultiveren van *luxezaken* worden, maar juist een voor deze gemeente noodzakelijk en nuttig bedrijf.³³

Van Gelder gaf in deze nota een geheel nieuwe visie op de functie van het museum. Het begrip van de museale instelling werd door hem aanzienlijk

³² J.B. van Es en D. Valentijn, *Het Laatste Meesterwerk van Hendrik Petrus Berlage*, Den Haag 2000, pp. 61-63.

³³ H.E. van Gelder, Nota betreffende de reorganisatie der gemeenteverzamelingen van wetenschap en kunst gericht aan het college van burgemeester en wethouders, 6 april 1914, HGA arch.nr. 0515, inv.nr. 57.

verruimd met verscheidene nevenfuncties waardoor de mogelijkheden van de gebouwen vergroot werden. Deze verschillende instellingen zouden volgens Van Gelder niet verenigd moeten worden in één groot bouwwerk, zoals bijvoorbeeld het Rijksmuseum Amsterdam, waardoor de bezoeker fysiek vermoeid en geestelijk oververzadigd zou worden. Dit zou de deskundigen belemmeren en de belangstellenden afschrikken. Volgens Van Gelder was er geen twijfel over mogelijk dat de toekomst voor het kleine museum was weggelegd, waar slechts het allerbeste tentoongesteld zou worden. Deze musea zouden weliswaar niet ver van elkaar verwijderd moeten zijn. Om versnippering te voorkomen en om harmonieuze samenwerking, evenwichtig en regelmatige ontwikkeling te waarborgen was het nodig om ze samen te beschouwen als één organisch geheel. Hoewel Van Gelder in deze nota nog niet over de term sprak, bedoelde hij deze bundeling van instellingen als een belangrijk nieuw cultureel centrum.

Politieke steun na de oorlog

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verhinderde dat er direct concreet gevolg werd gegeven aan Van Gelders voorstellen uit de nota van 1914. In 1918 werd echter wel actie ondernomen. Het raadsvoorstel van 6 september van dat jaar werd aangenomen waarmee werd besloten tot aanstelling van de *Dienst der Gemeentelijke Verzamelingen van Wetenschap en Kunst* aangesteld – zoals Van Gelder in zijn nota had genoemd – die zich bezig zou gaan houden met de reorganisatie en uitbreiding van de culturele instellingen in 's-Gravenhage en een adviserende rol zou aannemen bij de bouw van de nieuwe gemeentelijke musea.³⁴ Van Gelder werd logischerwijs gekozen tot directeur van deze commissie. Wethouder van Openbare Werken J. Kok werd adviseur voor algemene zaken en Jan Kalf (1873-1954) – directeur van het in datzelfde jaar opgerichte Rijksbureau voor de Monumentenzorg – werd adviseur op het

gebied van oude en moderne kunstnijverheid en monumentenzorg.³⁵ Buiten de commissie kreeg Van Gelder veel steun in zijn streven om van 's-Gravenhage een cultureel centrum te maken van zijn jeugdvriend Herman Adriaan van Karnebeek (1874-1942), burgemeester van 's-Gravenhage in de periode 1911 tot 1918. Van Karnebeek had, naast zijn bestuurlijke kwaliteiten, ervaring met de vredesconferenties in 's-Gravenhage in 1899 en 1907, kwaliteiten die uiterst belangrijk werden geacht in een periode waarin de stad probeerde uit te groeien tot een organisatorisch centrum voor internationale rechtsspraak. Tijdens zijn ambtsperiode werd de bouw van het Vredespaleis afgerond in 1913. Als burgemeester besteedde Van Karnebeek dan ook veel aandacht aan de internationale functie van de residentie.³⁶ De idealen van Van Gelder om een cultureel centrum te ontwikkelen sloten perfect aan bij de ideeën van Van Karnebeek. Dankzij deze cirkel van invloedrijke personen en zijn eigen diplomatieke gaven en vaardige pen die hij in de gemeentelijke politiek goed wist te gebruiken, kregen Van Gelders plannen in de tweede helft van 1918 voet aan de grond.

De politieke steun van Kok en Van Karnebeek in de Haagse gemeenteraad is van korte duur geweest door het aftreden van Van Karnebeek als burgemeester om minister van buitenlandse zaken te worden in september 1918 en het plotselinge overlijden van Kok in de zomer van 1919. Van Karnebeek werd opgevolgd door Jacob Adriaan Nicolaas Patijn (1873-1961), die tot 1930 het ambt vervulde en een minder groot voorvechter was van de plannen. Kok heeft echter nog een belangrijke rol gespeeld in de hierna te bespreken onderwerpen; de aanwijzing van het terrein voor de nieuwe musea en de keuze voor de architect voor het nieuwe complex.

³⁴ P. Singelenberg, *Het Haags Gemeentemuseum van H.P. Berlage*, 's-Gravenhage 1996, p. 13.

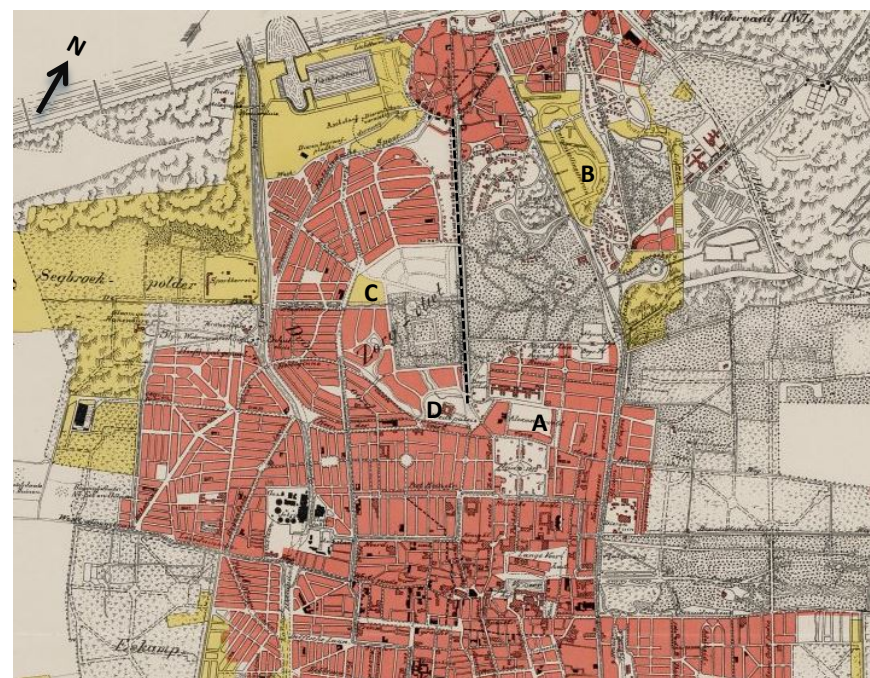
³⁵ Nota van de Vergadering van de Commissie van Advies voor den Dienst van Kunsten en Wetenschappen waaronder de namen van de commissieleden worden vermeld, 3 mei 1919, HGA arch.nr. 0475, inv.nr. 1.

³⁶ J. Charité, *Biografisch woordenboek van Nederland deel 1*, 's-Gravenhage 1979, pp. 193-194.

Zorgvliet: de ultieme locatie voor een cultuurcentrum

Na goedkeuring van de plannen werd overgegaan op de zoektocht naar de juiste plaats voor een dergelijk groot complex met verscheidene gebouwen. Dat er discussie over het aan te wijzen terrein ontstond is niet verwonderlijk, gezien de hoge eisen die aan de locatie en de gebouwen werden gesteld. Zo diende de locatie allereerst ruimte te kunnen bieden aan een groot aantal gebouwen met de mogelijkheid om later te kunnen uitbreiden. Ook moest de locatie in een stadsdeelte liggen waarin de gebouwen in hun omgeving architectonisch tot hun recht zouden komen. De locatie diende de juiste lichtval en lichtintensiteit te hebben die gewenst was voor de verschillende musea. Bovendien was een goede ligging ten opzichte van het centrum en een goede bereikbaarheid met het openbaar vervoer en vanaf uitvalswegen uiteraard bijzonder belangrijk, evenals een gunstige ligging ten opzichte van de stadsuitbreidingen die nog zouden plaatsvinden zodat de gebouwen ook in de toekomst een goede ligging zouden hebben.³⁷

Door J. Kok en Piet Bakker-Schut (1877-1952), directeur van de in 1918 opgerichte Dienst Volkshuisvesting en Stadsontwikkeling, werden een drietal terreinen geopperd; het Alexanderveld (A), iets ten noordoosten gelegen van het Vredespaleis (D), het nieuwe tentoonstellingsterrein aan de Nieuwe Duinweg in Scheveningen (B) en tenslotte een in het park Zorgvliet gelegen terrein aan de Stadhouderslaan (C). Van Gelder, Kok en Bakker-Schut achtten allen de laatste locatie het meest geschikt aangezien deze volgens hen aan alle bovenstaande criteria voldeed. Belangrijker echter was nog dat dit het enige terrein was dat direct beschikbaar zou zijn om te bebouwen zonder dat er sloopwerkzaamheden moesten plaatsvinden of andere maatregelen genomen moesten worden.³⁸ Met name het criterium van de centrale en goed bereikbare ligging van het museumterrein was een discussiepunt binnen de gemeentelijke

Afb. 12. Kaart van 's-Gravenhage, 1913. Stippellijn= Scheveningse Weg.

overheid en binnen de Dienst der Gemeentelijke Verzamelingen van Wetenschap en Kunst. Zorgvliet lag ten opzichte van het Alexanderveld relatief ver van de oude Haagse binnenstad. Het weerwoord van Van Gelder was echter dat een museum een rustige ligging diende te hebben, verwijderd van het stadsgewoel, *“waar inderdaad de door het intensieve leven vermoeide menschengeslacht tot rustig genieten komen kan, waar ook, als hij uit de vensters ziet, een schoone omgeving tot de stemming medewerkt.”*³⁹ Daaraan voegde hij toe dat de rustige ligging op den duur geen invloed zou hebben op een verminderd museumbezoek – wanneer de inhoud van de musea althans goed is – aangezien dit al bewezen was door nieuwe musea in landelijke gebieden in

³⁷ Nota 3 mei 1919 (zie noot 35); H.E. van Gelder, nota over de aanwijzing van het terrein voor het Gemeentemuseum aan de Stadhouderslaan in 's-Gravenhage, februari 1919, HGA arch.nr. 0487, inv.nr. 2125.

³⁸ Nota februari 1919 (zie noot 37).

³⁹ Nota februari 1919 (zie noot 37).

het buitenland, zoals het Städelsche Institut in Frankfurt, het Victoria and Albert Museum in South Kensington en het Cinquantenaire in Brussel. Bewoners van de stad en in de stad vertoevende vreemdelingen zouden bovendien meer hebben aan de nabijheid van het Zorgvlietpark, waar het Museum Mesdag en het Vredespaleis al tot bezoek in deze richting aanlokten.

Het Zorgvlietterrein leek dus de ideale locatie om het culturele centrum te laten verrijzen. De uitvoerige argumentatie van Van Gelder en Kok bleek overtuigend genoeg want in februari 1919 werd de aanwijzing van het terrein Zorgvliet bevestigd. Voor de tweede maal in korte tijd werd het park Zorgvliet dus aangewezen als locatie voor een bouwwerk van nationaal en internationaal belang; het Vredespaleis aan het Carnegieplein en de locatie voor de nieuwe gemeentelijke musea aan de Stadhouderslaan lagen relatief dicht bij elkaar. Van Gelder liet duidelijk in zijn argumentatie doorschemeren dat de aanwezigheid van het Vredespaleis in Zorgvliet een belangrijke reden vormde om voor deze plek te kiezen. Het Vredespaleis zou immers niet alleen toeristen trekken die de nieuwe kunstmusea in de buurt zouden willen bezoeken, maar ook vele professionals op het gebied van internationale rechtsspraak die van de nieuwe congresruimten in het te bouwen culturele centrum gebruik konden maken.

Holland's finest: H.P. Berlage als architect van het cultuurcentrum

"In datzelfde tijdperk, waarin men bezig is den oorlogstoestand te liquideeren en tracht te geraken tot meer normale verhoudingen en toepassing van nieuwere denkbeelden, wordt ook ons gemeentebestuur geroepen tot het nemen van maatregelen voor de voorbereiding en uitvoering van belangrijke werken, die verband houden met het besturen en met de ontwikkeling en het levensgenot van de zich steeds aanzienlijk vermeerderende bevolking van onze stad."⁴⁰

Als wethouder van Openbare Werken duidde J. Kok met deze aanvangszin uit de nota aan de Commissie voor Plaatselijke Werken en Eigendommen op een

⁴⁰ J.J. Kok, Nota van de wethouder van Openbare Werken aan de Commissie voor de Plaatselijke Werken en Eigendommen over de aanwijzing van Berlage als architect, 15 maart 1919, HGA arch.nr. 0487, inv.nr. 2125.

drietel bouwplannen die volgens hem van groot belang waren voor de stad; de aanleg van een groot park op de grens van Rijswijk en 's-Gravenhage, de bouw van een nieuw Raadhuis aan het Spui in de binnenstad en de nieuw te stichten museumgebouwen. In de geschiedenis van de stad, zo noemde Kok, had het gemeentebestuur nog nooit voor de uitvoering van zulke grote en belangrijke werken gestaan. Dat betekende dan ook dat er een dubbele plicht lag om ervoor te zorgen dat deze werken, eenmaal tot stand gekomen, een blijvende getuigenis zouden afleggen van de stad en van de hedendaagse cultuur en kunstontwikkeling. 's-Gravenhages stuwende en vooruitstrevende kracht moest in hetgeen tot stand gebracht werd haar beeld van nu tot in de verre toekomst terugvinden. Het was dan ook van het grootste belang dat er architecten gevonden zouden worden die deze prestigieuze opdrachten konden volbrengen: *"Hoogst gewichtig is dus de voorbereiding, die als vanzelf de kiem in zich draagt van hetgeen later tot stand zal komen, en daarom is hetgeen thans staat te geschieden, namelijk het aanwijzen van hen, die met het maken der ontwerpen in de eerste plaats van Raadhuis en museumgebouwen zullen worden belast, van het allerhoogste belang; van die keuze toch zal in de belangrijkste plaats afhangen of deze monumentale bouwwerken aan hoog te stellen eischen zullen kunnen beantwoorden."*

Kok leidde met deze woorden zijn betoog in over de manier van aanwijzen van de architecten voor het Raadhuis en de museumgebouwen. Het was in de tijd gebruikelijk dat architecten werden gekozen middels een open of gesloten ontwerpwedstrijd, zoals ook in 1905 bij het Vredespaleis het geval was. Kok was echter van mening dat een prijsvraag voor deze opdrachten om meerdere redenen niet gewenst was.

Zijn eerste bezwaar was dat bij een ontwerp dat tot stand was gekomen tijdens een wedstrijd geen werk werd verkregen dat als het ware was gegroeid en opgebouwd in nauwe samenwerking tussen bouwheer en bouwmeester. De deelnemer had zich strikt te houden aan het vooraf opgestelde programma van eisen en liep – met het ook maar enigszins afwijken van dit programma – het risico dat zijn plan geheel zou worden afgewezen, ook als zijn wijzigingen

verbeteringen waren ten opzichte van het programma. Het programma was volgens Kok daardoor noch bevorderlijk voor het verkrijgen van de beste oplossing, noch bruikbaar voor kunstenaars die daardoor werden gehinderd om het beste van zichzelf te geven.

Een tweede groot bezwaar van Kok was bovendien dat *de eerste krachten*, oftewel de beste architecten in het vak, zich meestal van deelname van ontwerpwedstrijden onthielden. De architect kon zich immers niet altijd vinden in het vooraf opgestelde programma. Ook onthieven zij zich vaak van deelname omdat zij gevraagd werden plaats te nemen in de jury van deskundigen die de ontwerpen beoordeelde.

Ten derde bestond het grote gevaar dat de architecten hun ontwerpen zo zouden inrichten dat zij de beste kans hadden om de opdracht te ontvangen, met andere woorden, dat de ontwerpen zich naar de voorkeur van de jury zouden vormen.

Bij het opstellen van bovenstaande drie argumenten zal Kok het slopende proces van ontwerp en bouw van het Vredespaleis van een aantal jaren eerder in zijn achterhoofd hebben gehad. Een dergelijke grote architectuurdiscussie was duidelijk niet gewenst bij dit project. Alsof drie stevige argumenten zijn verhaal nog niet sluitend maakten voegde Kok er tenslotte nog aan toe dat het denkbaar was dat de eerste prijswinnaar van een ontwerpwedstrijd een jong en talentvol bouwmeester zou zijn die mooie plannen op papier kon maken maar in de praktijk nog de ervaring miste die zeker nodig was bij deze omvangrijke, prestigieuze opdrachten.

Concluderende dat aanwijzing van de bouwmeester door middel van het uitschrijven van een prijsvraag geen voldoende waarborg gaf om het beste van deze tijd te verkrijgen, zowel uit praktisch als uit schoonheidsoogpunt, stelde Kok dat de Gemeente de belangrijke keuze moest maken voor architecten van wie kon worden aangenomen dat zij door hun tot stand gekomen werk, hun streven en hun arbeid, getoond hadden in staat te zijn hun gedachten en scheppingsgaven in tijdloze kunstwerken om te zetten.

“En nu is het niet moeilijk om in dezen tijd aan te geven, wie voor de hier bedoelde beide werken als het ware vanzelf als ontwerpers zijn aangewezen. De bijzondere en voorname plaats, die ons kleine cultuurland in de internationale ontwikkeling der bouwkunst en der toegepaste kunsten heeft veroverd, is voornamelijk te danken aan het voortdurend streven en werken van enkele kunstenaars, die door gezonde en eigen begrippen omtrent vorm, ruimte en versiering aan hun werk een eigen en diepe beteekenis vermochten te geven. Het zijn de dragers van eigen gedachten, die een leven van toewijding aan hun kunst en de toepassing er van bereikt hebben, dat zij de materie beheerschen en elk voor zich de schoonheid van hunne werken niet ondergeschikt maken aan de door de praktijk gestelde eischen, terwijl zij toch, hoewel uitgaande dikwijls van dezelfde beginselen, geheel eigen en van elkaar verschillende opvattingen en karakters in hunne werken hebben vermogen uit te drukken en neer te leggen. De bouwmeesters die ik hier bedoel, het zijn De Bazel en Berlage.”

Uit deze woorden blijkt hoe zeer Kok overtuigd was van het kunnen van deze twee architecten, en hoe zeer hij en Van Gelder deze twee architecten bewonderden. De uiteenzetting van de verdeling van het werk tussen De Bazel en Berlage was, in vergelijking met het voorgaande betoog, zeer kort en bondig: *“Het wil mij verder voorkomen, dat voor het ontwerpen der museumgebouwen uiteraard Berlage het meeste is aangewezen, daar deze de laatste jaren met de bijzondere studies voor den bouw van een aanzienlijk museumcomplex is werkzaam geweest terwijl voor het Haagsche Raadhuis meer eigenaardig De Bazel op den voorgrond komt, in verband met zijn bekend ontwerp voor het Rotterdamsche Raadhuis.”*

H.P. Berlage had zich de voorgaande jaren druk beziggehouden met het ontwerp van een museumgebouw op de Hoge Veluwe voor de familie Kröller-Möller en was dus – zoals door Kok werd aangegeven in de tekst – ervaren in dergelijke opdrachten. Berlage was een oude bekende van H.E. van Gelder; zij kende elkaar sinds de jaren 1890 toen beiden in Amsterdam woonden en daar tot de groep socialistische intellectuelen behoorden. Berlage had daar zijn

architectenbureau en Van Gelder studeerde er aan de Universiteit Amsterdam. Hun relatie liep via *De Kroniek van Tak*, een sociaal-cultureel en literair tijdschrift dat werd uitgegeven van 1895 tot 1907, waarin beiden artikelen schreven.⁴¹ Berlage had rond de eeuwwisseling al grote bekendheid verworven met opdrachten als het gebouw van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond (1900), het beursgebouw op het Damrak in Amsterdam (1899-1903) en verscheidene uitbreidingsplannen voor Nederlandse steden als 's-Gravenhage (1908) en Utrecht (1920). Zijn bekendheid en reputatie als grondlegger van de moderne architectuur in Nederland was mede te danken aan de grote hoeveelheid publicaties over zijn visie op architectuur, die Berlage verspreidde in binnen- en buitenland. Deze internationale bekendheid en bewondering zal een grote rol hebben gespeeld bij de keuze voor Berlage voor de opdracht van de nieuwe museumgebouwen, zoals blijkt uit het bovenstaande betoog waarin Kok benadrukt dat Berlage en De Bazel Nederland op de wereldkaart hebben gezet op het gebied van bouwkunst en toegepaste kunsten. Daarnaast toont het aan dat Kok en Van Gelder het internationale karakter van de nieuwe museumgebouwen, die tevens zouden functioneren als congresruimten, wilden versterken door een architect van naam en faam te kiezen voor het ontwerp.

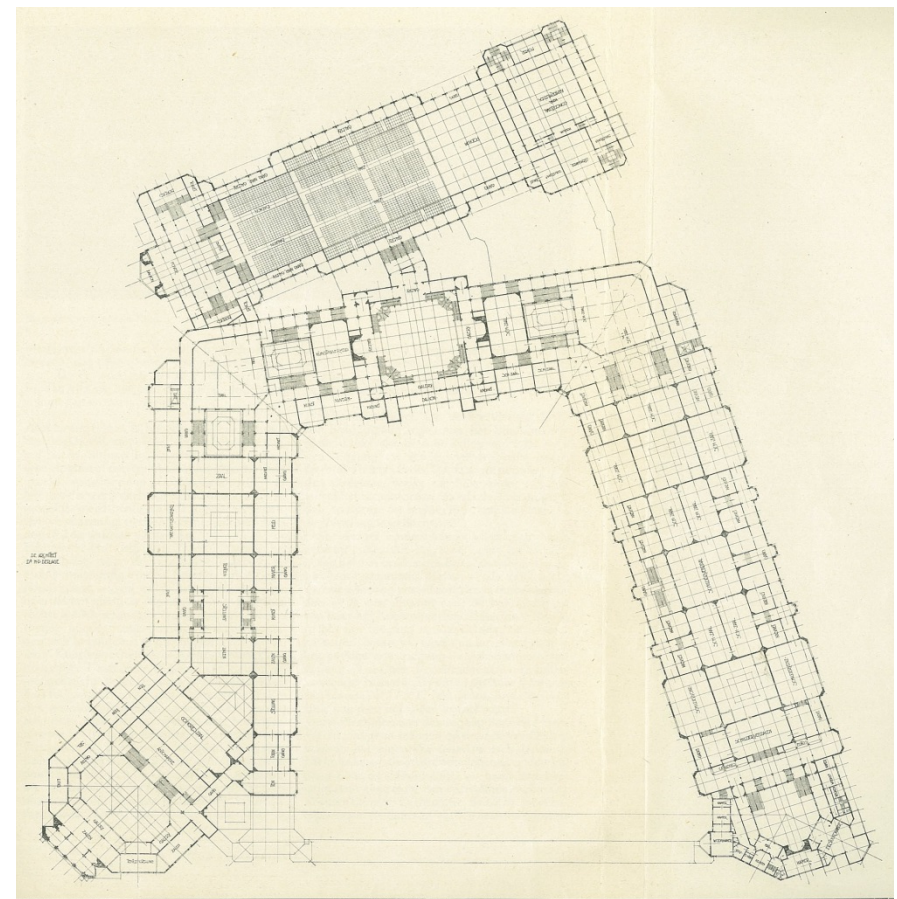
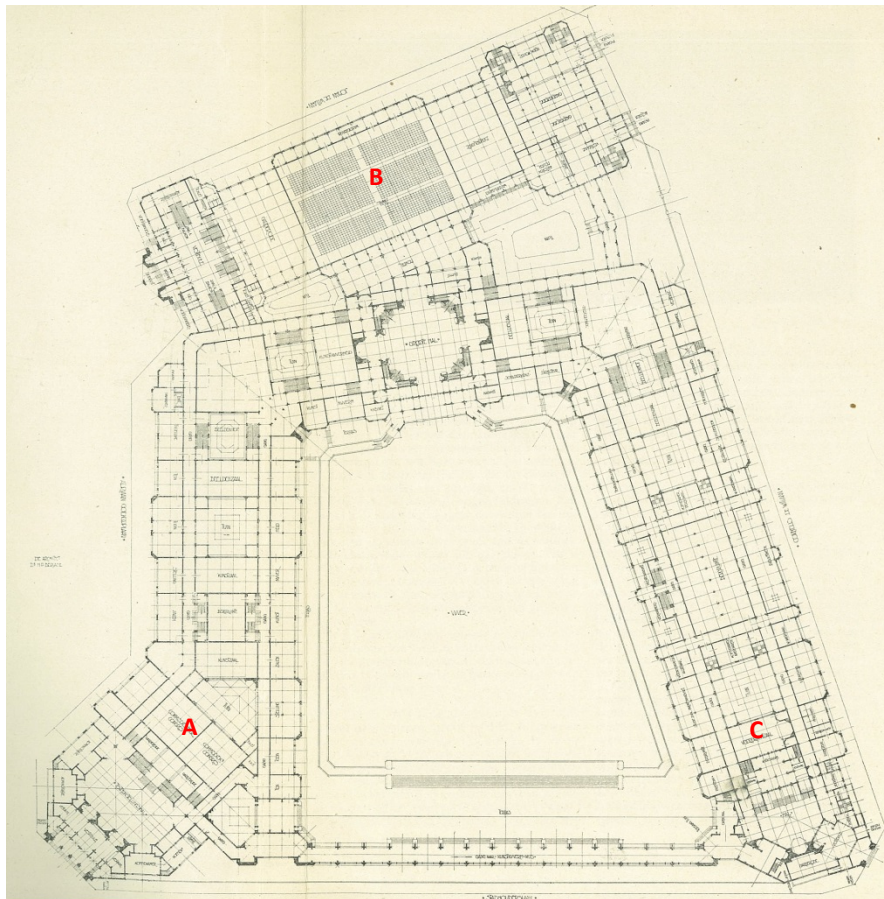
Het ontwerp en de promotie van het plan

Op 30 juni 1919 ging de Gemeenteraad akkoord met het voorstel van het college van burgemeester en wethouders om Berlage aan te nemen als architect voor de museumgebouwen. De opdracht werd slechts een paar maanden later, op 4 november 1919, aan Berlage verleend waarop hij een voorontwerp tekende volgens het door de gemeenteraad goedgekeurde programma. De gebouwen in het ontwerp huisden een museum voor moderne kunst, een museum voor kunstnijverheid, ruimte voor congressen en tijdelijke tentoonstellingen en een stadsgehoorzaal c.q. concertzaal. Nadat het

⁴¹ Singelenberg 1996 (zie noot 34), p. 8.

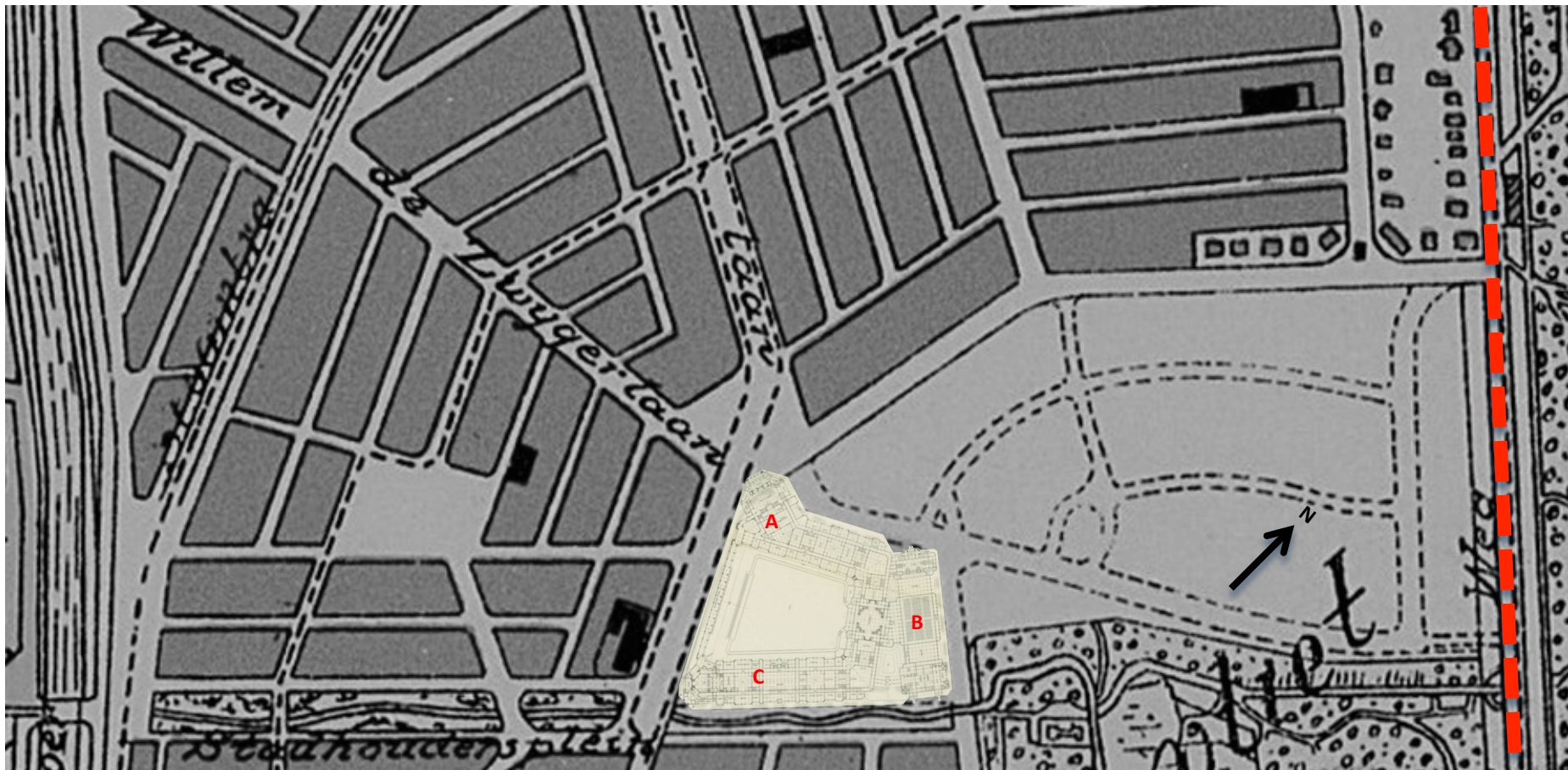
voorontwerp door het college van B&W werd goedgekeurd werkte Berlage een aantal maanden aan het officiële ontwerp, dat in 1920 aan de gemeenteraad en het grote publiek werd gepresenteerd. De bekendmaking van de plannen werd op meerdere manieren gedaan. Naast de standaard ontwerpplattegronden had Berlage meerdere grote kleurentekeningen bij het plan gevoegd waarmee de beschrijving van de gevels van het pand, de tentoonstellingsruimten en overige zalen illustratie kregen. Bovendien liet hij een zeer gedetailleerde maquette vervaardigen door beeldhouwer Abraham Beck (1871-1963). Het ontwerp werd vervolgens tentoongesteld in de Pulchri Studio aan het Lange Voorhout in 's-Gravenhage, waar de architectuurkenners, de critici en de geïnteresseerde burgers het konden bewonderen. Men toonde veel interesse in deze tentoonstelling en zodoende besteedde de plaatselijke en landelijk pers ook veel aandacht aan het ontwerp. Zelf publiceerden Berlage en Van Gelder een uitgebreid, rijk geïllustreerd artikel in het tweemaandelijks blad over architectuur en vormgeving *Wendingen* in 1920 en een stuk in de maandelijkse uitgave *Mededeelingen der Dienst van Kunst en Wetenschap van de Gemeente 's-Gravenhage* in januari 1921.⁴² Berlage beschreef het gebouw als een in een hoefijzer samenkomen van twee musea in een grote centrale hal. De beide uiteinden werden verbonden door een lange galerij waardoor een vierhoekige omsloten ruimte ontstond die vrijwel geheel werd ingenomen door een vijver. Achter de grote hal bevond zich het derde gebouw voor concerten of bijeenkomsten en ook deze zaal was middels gangen met de centrale hal verbonden.

⁴² H.E. van Gelder, 'Bij de museumontwerpen', *Mededeelingen der Dienst van Kunst en Wetenschappen van de Gemeente 's-Gravenhage* 3, (1921) nr. 6 (januari), pp. 71-81; H.P. Berlage, 'Het ontwerp voor het Gemeente-Museum te 's-Gravenhage', *Wendingen* 3 (1920) nr. 6 (november-december), pp. 2-16.

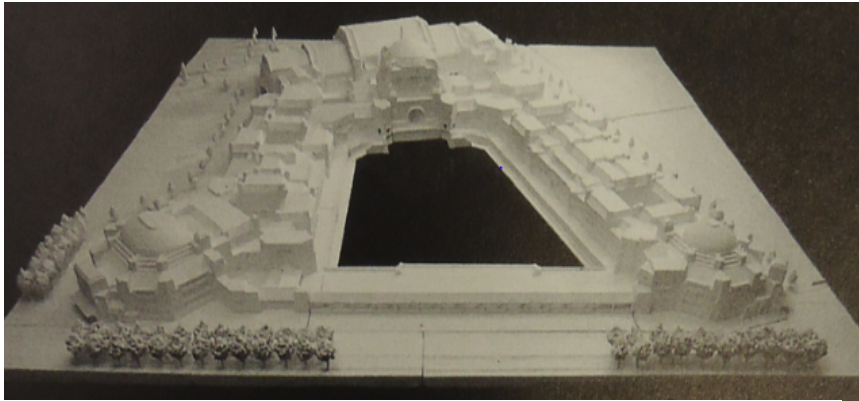

Afbeeldingen 13 en 14. H.P. Berlage, plattegrond van de begane grond en de verdieping van het Gemeentemuseum, 1920. In het hoekpaviljoen van de linkervleugel (A), bevinden zich op de begane grond en de verdieping congresruimten. De aparte vleugel die verbonden is aan de grote hal biedt ruimte aan de gehoorzaal (B). De congresvleugel (A) en de tentoonstellingsvleugel (C) zijn verbonden middels een galerij.

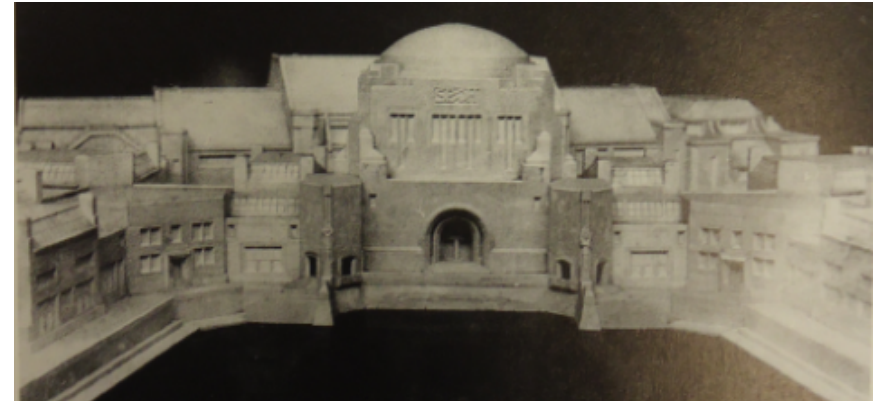

Afb. 15. Detail van kaart van 's-Gravenhage uit 1913 (zie afb. 12) met de situering van het ontwerp van Berlage voor het Gemeentemuseum. De hoofdentree ligt aan de Stadhouderslaan. Deze bood toegang tot de vleugel waarin zich de congresruimten bevinden (A). De tentoonstellingsvleugel (C) bevindt zich aan het Stadhoudersplein en heeft eveneens een eigen entree. Zoals op dit fragment van de kaart te zien is neemt het museum de volledige oppervlakte van het beschikbare terrein in beslag. De gehoorzaal (B) is gesitueerd aan de achterkant van het terrein dat grenst aan het park Zorgvliet. Het gebied ten noorden van het terrein voor het Gemeentemuseum is eveneens nog onbebouwd. Hier zouden in de volgende jaren villa's worden gebouwd. Het complex bevond zich in een rustige omgeving met aan de noord-, west- en zuidzijde een statige villawijk en aan de oostzijde het park met de achter de Scheveningseweg Weg (rode stippelijijn) gelegen Scheveningse Boschjes.

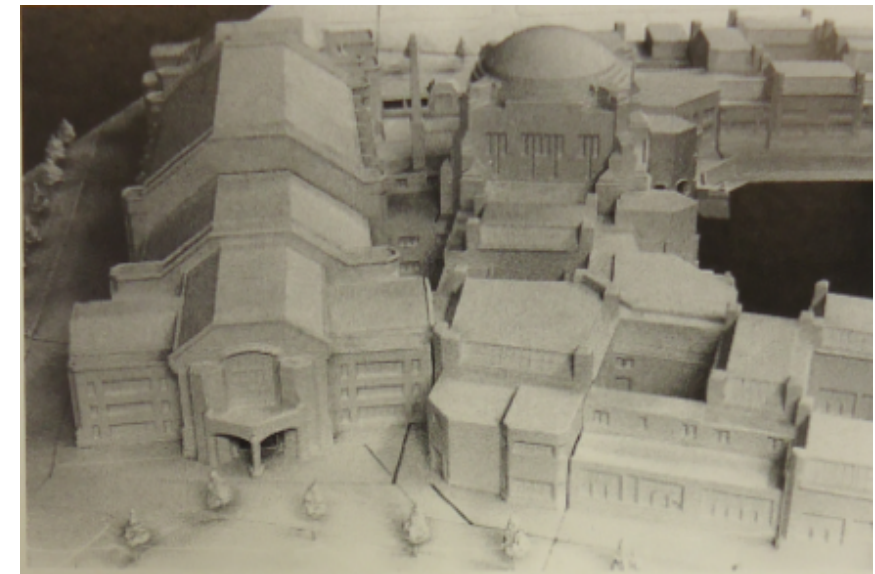
Afb. 16. H.P. Berlage en A. Beck, maquette van het eerste ontwerp cultuurcentrum, 1920.

Afb. 17. H.P. Berlage en A. Beck, fragment maquette 1920: tuinzijdegevel van de centrale hal.

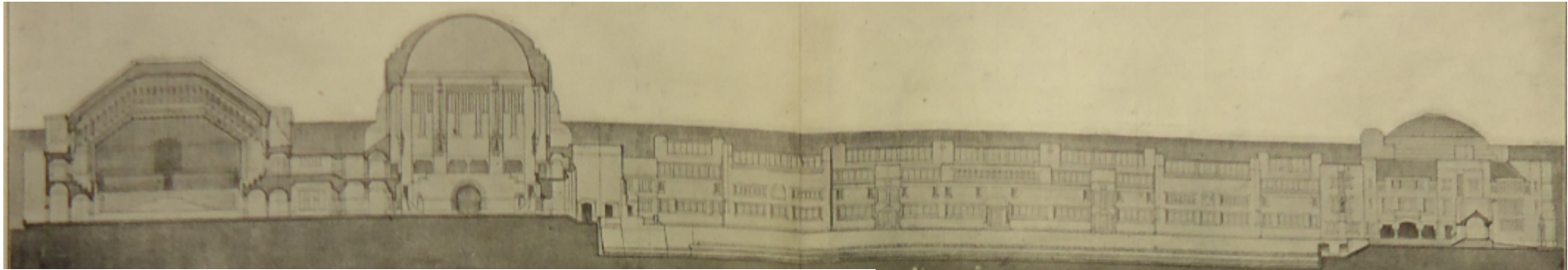

Afb. 18. H.P. Berlage en A. Beck, fragment maquette 1920: entree vleugel congressruimten.

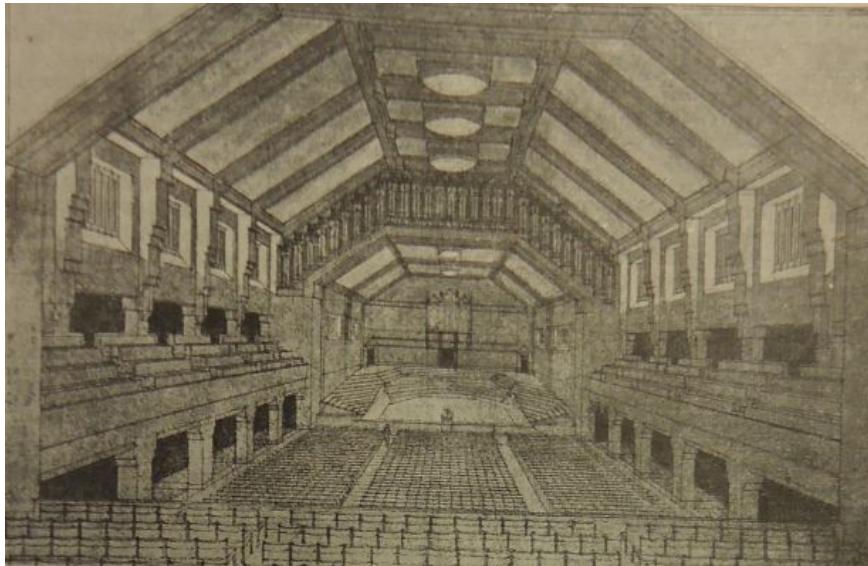

Afb. 19. H.P. Berlage en A. Beck, fragment maquette 1920: concert- en gehoorzaal en centrale hal.

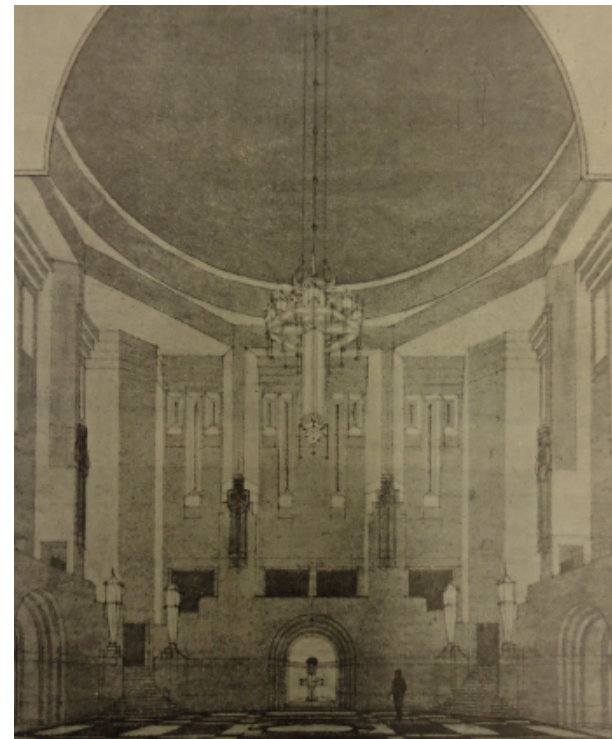

Afb. 20. H.P. Berlage, doorsnede gehoor- en concertzaal, centrale hal en museumvleugel, 1920.

Afb. 21 (linksonder). H.P. Berlage, tekening interieur gehoor- en concertzaal, 1920.

Afb. 22 (rechtsonder). H.P. Berlage, tekening interieur centrale hal, 1920.

In het complex heerste een naar boven toenemende onregelmatigheid. De hoogte en afdekking van iedere ruimte was immers afhankelijk van doel, belichting en ventilatie. De eenheid in de gevels legde het onderlinge verband tussen de verschillende ruimten. Ook de koepels boven de centrale hal en de hoekpaviljoens droegen bij aan de eenheid in de veelheid der samenstellende delen.⁴³

In de twee uitgebreide artikelen van Van Gelder en Berlage werd in eerste instantie niet zozeer de nadruk gelegd op de internationale betekenis van het nieuwe culturele centrum. Wel voorspelde Van Gelder nogmaals de grootsheid en roem van de te stichten gebouwen: *“Ik, die dezer arbeid van dichtbij heb gevolgd, en die er mijn bescheiden deel aan heb mogen bijdragen, kan het met overtuiging zeggen, dat zelden een opdracht met zulk een onvermoeide toewijding, zulk een volkomen overgave, zulk een voortdurende vreugde is ten uitvoer gelegd. Het is geen wonder, dat onder deze omstandigheden een kunstwerk is ontstaan van den eersten rang, een kunstwerk, dat, eenmaal uitgevoerd, tot de groote monumenten zal behooren der moderne bouwkunst.”*⁴⁴ Van Gelder nodigde verderop in het blad twee collega's uit om een oordeel te schrijven over het bouwwerk. Ir. Dirk Frederik Slothouwer (1884-1946) – vanaf 1907 werkzaam in het atelier van J.A.G. van der Steur aan de uitwerking van de plannen van het Vredespaleis naar ontwerp van Cordonnier en winnaar van een gouden medaille bij de Prix de Rome in 1909 – schreef met lovende woorden over de architectonische compositie van het Gemeentemuseum: *“De machtige greep van den bouwmeester deed hier een werk ontstaan van zulk een grootsche conceptie en van zulk een bijzondere beteekenis, dat de verwezenlijking ervan een door allen, die onze Nederlandsche bouwkunst liefhebben, met blijdschap begroet feit zal wezen.”*⁴⁵ Dr. Peter Gijsbert van Anrooy (1879-1954), componist en dirigent van onder andere het

Haagse Residentieorkest van 1917 tot 1935, sprak zich uit over de sublieme akoestiek van de nieuwe concertzaal en het belang van deze zaal voor 's-Gravenhage gezien het grote tekort aan een goede concertruimte in de stad en de multifunctionaliteit van de zalen – er werd tevens een kleine kamerconcertruimte ontworpen. Lezingen en voordrachten konden ongestoord worden gehouden in de ene zaal zonder dat er geluidshinder zou worden ondervonden van muziek uit de andere zaal. Van Anrooy besloot zijn lofrede met de stelling dat 's-Gravenhage bij verwezenlijking van een plan met dergelijke muziekfaciliteiten de beste concertzaal van Nederland zou bezitten. Daarmee benadrukte hij de concurrentiepositie van de stad ten opzichte van andere steden met grote concertgebouwen als Amsterdam en Nijmegen.⁴⁶

Door de beoordelingen van succesvolle tijdgenoten in het blad op te nemen zal van Gelder zich wellicht bij voorbaat hebben willen verdedigen tegen de verwachte kritiek over de grootte en de vele nevenfuncties van het museumgebouw. In verscheidene tijdschriften en kranten werd het ontwerp bekritiseerd, maar enkel binnen het oeuvre van Berlage, de stijl en bouwkundige detaillering.⁴⁷ Het veelgelezen blad *Avondpost* daarentegen raakte echter een gevoelig punt dat in de loop van de volgende jaren de gemoederen zou bezighouden en wat, naast andere punten van kritiek, uiteindelijk zou leiden tot falen van dit eerste plan; de hoge kosten van het nieuwe museumcomplex.⁴⁸

---

⁴⁶P. van Anrooy, 'De Stadsgehoorzaal cq Concertzaal', *Mededeelingen voor de Dienst voor Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage* 3 (1921) nr. 6 (januari), pp. 85-86.

⁴⁷J. Wils, 'De Plannen voor de stedelijke museumgebouwen te 's-Gravenhage', *Het Vaderland* 8 januari 1921; J. Havelaar, 'Het museum-ontwerp', *Het Vaderland* 9 februari 1921; J.P. Mieras, 'Het ontwerp voor de Haagsche Museagebouwen van Dr. H.P. Berlage', *Bouwkundig Weekblad* 42 (1921) nr. 11 (februari), pp. 13-17, 23-29; A. Boeken, 'Over Berlage en zijn museumontwerp voor Den Haag', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 31 (1921) nr. 61 (maart), pp. 209-211; M. Eisler, 'Een buitenlander over de museum-ontwerpen van Dr. Berlage', *Het Vaderland* 23 maart 1921; H.J.M. Walenkamp, 'Berglage's ontwerp voor het kunstmuseum in Den Haag', *De Amsterdamer* 26 maart 1921; H.J.M. Walenkamp, 'Woord, Muziek en Architectuur. Naar aanleiding van Berglage's museumontwerp voor Den Haag', *De Amsterdamer* 14 mei 1921.

⁴⁸Anoniem, *Avondpost-dagblad voor stad en land*, 1 en 2 maart 1921.

---

⁴³Berglage 1920 (zie noot 42), pp. 2-16.

⁴⁴Van Gelder 1921 (zie noot 42), p. 72.

⁴⁵D.F. Slothouwer, 'De architectonische compositie', *Mededeelingen van de Dienst voor Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage* 3 (1921) nr. 6 (januari), pp. 81-85.

Afwijzing van het ontwerp voor een cultuurcentrum

Na bekendmaking van het ontwerp boog de commissie van de *Dienst Kunsten en Wetenschappen* zich over de museumplannen. Het advies van de commissie was in het geheel niet wat Van Gelder had gewenst. Men vond de plannen achteraf te omvangrijk en twijfelde over de noodzaak van de congres- en concertruimten. Met name kunsthistoricus en museoloog Cornelis Hofstede de Groot (1863-1930), lid van de commissie, gaf zijn ongezoeten mening over het ontwerp. Hofstede de Groot was vanaf 1919 secretaris van de *Staatscommissie voor het Museumwezen*, die tot taak had plannen te ontwerpen voor een ingrijpende hervorming van het museumwezen.⁴⁹ Volgens hem zou met dit plan juist het tegenovergestelde worden bereikt van wat Van Gelder voor ogen had met het nieuwe museum. Waar hij aanvankelijk een groepering van kleine gebouwen voor zich zag die het kunstgenot, de smaakverheffing en geestelijke ontwikkeling zouden bevorderen, werd toch een groots opgezet complex ontworpen dat het probleem van onder andere kunstmoetheid en verveling niet zou tegengaan.⁵⁰ Naast het bovenstaande droeg de commissie nog een aantal bezwaren aan van museum-technische aard, waaronder ook zaken die vooraf uitvoerig waren besproken en beargumenteerd. Zo was men toch van mening dat het complex te ver uit het centrum zou liggen en dat de rangschikking van gebouwen ongunstig was. Ook zouden de gebouwen te veel ruimte bieden voor hun doel. Tot slot achtte men de centrale vijver schadelijk voor de tentoonstelling.⁵¹ Deze discussie achteraf doet lijken alsof de commissie van tevoren niet volledig op de hoogte is geweest van de plannen van Van Gelder om – in plaats van een gemeentelijk museum – een internationaal cultuurcentrum te creëren, of te weinig de mogelijkheid heeft gekregen om op de plannen te reageren voordat deze verder door Berlage werden uitgewerkt.

⁴⁹ Charité 1979 (zie noot 36), pp. 248-249.

⁵⁰ J.A.N. Patijn, brief aan de adviescommissie van de Dienst Kunsten en Wetenschappen aangaande het Gemeentemuseum, 6 juli 1922, HGA arch.nr. 0475, inv.nr. 10.

⁵¹ H.E. van Gelder, brief aan college van burgemeester en wethouders aangaande het ontwerp voor het Gemeentemuseum, maart 1923, HGA arch.nr. 0475, inv.nr. 10.

De weerstand tegen de plannen was dermate groot dat Burgemeester Patijn in 1922 besloot om geen budget te geven voor verdere uitwerking van een ontwerp “*dat zoo zeer afwijkt van hetgeen indertijd op voorstel van onzen Directeur van Kunsten en Wetenschappen zelf aan den Raad is voorgespiegeld, én wat zijn omvang betreft, én in de wijze van uitvoering.*”

Van Gelder vocht deze afwijzing aan door opnieuw in discussie te gaan met de adviescommissies en het college van B&W. Door te wijzen op de invloed die het plan zou hebben op de prestige van de stad en de aandacht uit het buitenland voor het plan probeerde hij de instanties in een dwangpositie te brengen. Er werd zelfs door Berlage en Van Gelder een iets vereenvoudigd plan toegevoegd, dat de kosten van het cultuurcentrum met ongeveer twee miljoen gulden zou drukken.⁵² De verschillende nevenfuncties bleven echter ook in dit vereenvoudigde ontwerp gehandhaafd, ondanks de kritiek hierop. De laatste poging om het belang van het cultuurcentrum aan te tonen werd gedaan door het uitnodigen van twee buitenlandse museumdirecteuren om hun mening over het ontwerp te geven. Georg Swarzenski (1876-1956) van het Städtisches Institut in Frankfurt am Main en Gustav Pauli (1866-1938) van de Hamburger Kunsthalle gaven een deskundig oordeel over de verschillende museum-technische bezwaren die waren gegeven. Beiden steunden het plan volledig en voegden zelfs toe dat het gehele plan verworpen moest worden als de gemeente alleen *Nutz- und Zweckbau* wenste.⁵³ Zij hadden geen enkel bezwaar tegen wat hen voorgelegd was als er ook een representatief gedeelte gewenst was. Het advies van de commissie van de dienst Kunsten en Wetenschappen was echter na deze slepende zaak nog altijd negatief. Op 14 mei 1923 deelde zij mee dat, hoezeer zij ook hoopte dat de in de nota's besproken museumgebouwen snel zouden verrijzen, het ingediende ontwerp niet de voor de gemeente wenselijke oplossing van het museumvraagstuk bracht.⁵⁴

⁵² Singelenberg 1996 (zie noot 34) p. 16.

⁵³ Van Gelder 1923 (zie noot 51).

⁵⁴ Toelichting van de Dienst Kunsten en Wetenschappen van de stand van zaken rondom de museumplannen, 1924, HGA arch.nr. 0475, inv.nr. 8.

Met deze laatste adviesnota leek het einde van de plannen voor een cultuurcentrum nabij, maar niet nadat een laatste betoog voor het ontwerp werd gegeven door Jan Kalf, lid van de Dienst Kunsten en Wetenschappen en groot voorvechter van het nieuwe Gemeentemuseum. De brief die hij op 7 juni 1923 richtte aan burgemeester en wethouders vatte de bijna vier jaar durende discussie samen en herhaalde de krachtige argumenten die Van Gelder al vanaf het begin af aan had gebruikt. Hij benadrukte hoezeer de stad 's-Gravenhage, behalve aan museum- en tentoonstellingsruimten, behoefte had aan een grote gehoor- of concertzaal en vooral *“als meer en meer in betekenis toenemend centrum van nationale en internationale congressen, aan een grootscheepsch aangelegd complex van vergaderzalen.”*⁵⁵ Hij vestigde de aandacht op het feit dat de grotendeels uit leken bestaande commissie van advies, waarvan de museum-technische bezwaren allen geheel door de erkende deskundigen weerlegd waren, thans alleen nadruk legde op tegenwerpingen, die voor de ene helft gevoelszaak waren en voor de andere helft *“uiterst gezocht schenen.”* Kalf doelde daarmee op de bezwaren tegen de omvang van de musea en tegen de combinatie van museumgebouwen en congresruimten. Zo verwachtte men dat het rumoer van muziekrepertories en congressen storend zou kunnen zijn voor de rust, die een eerste eis was om van het museum te kunnen genieten. Kalf meende dat dit bezwaar, tegenover de vele grote voordelen van de combinatie, geheel in het niet viel. Hij voegde toe dat de toevloed van bezoekers van de congressen voor elk museum een voordeel zou zijn en dat er bovendien genoeg maatregelen te treffen waren om geluidshinder te voorkomen. Over het bezwaar van de grote omvang van de museumgebouwen zei Kalf dat dit niet nauwkeurig te meten was. *“De beoordeling van den absoluten omvang hangt af van het grooter of geringer optimisme, waarmede men de toekomst der Haagsche musea beziet. En in dat opzicht hebben beide deskundigen, Dr. Pauli het meest, zich geschaard aan de zijde der optimisten.”*

⁵⁵ J. Kalf, brief aan burgemeester en wethouders over de noodzaak van een cultureel centrum in 's-Gravenhage, 7 juli 1923, HGA arch.nr. 0475, inv.nr. 10.

Zoals verwacht mocht ook de brief van Kalf niet baten. Na deze uitspraken viel een jaar van ambtelijke stilte en werd het plan in de zomer van 1924 wederom opgeschort. Bij behandeling van de gemeentebegroting werd door het college van burgemeester en wethouders gezegd dat er niet te voorspellen viel wanneer er geld beschikbaar zou komen voor de nieuwe gemeentelijke musea en dat ook niet duidelijk was wanneer dit wel het geval zou zijn. Hiermee eindigde de zaak rondom het eerste ontwerp van Berlage en Van Gelder voor een Gemeentemuseum.

Een museum zonder nevenfuncties

Uit bovenstaand stuk blijkt dat Hendrik Enno van Gelder al vanaf 1914 plannen ontwikkelde om 's-Gravenhage op cultureel gebied te onderscheiden van andere Nederlandse steden en daarmee ook internationaal op de kaart te zetten. Hij verzamelde mensen om zich heen in de politiek die zijn ambitieuze en kostbare plan steunden en met grootse woorden de ontwerpen konden verdedigen in de gemeenteraad en in de adviescommissie. Deze kleine groep van voorvechters kreeg het na de Eerste Wereldoorlog binnen de korte tijd van anderhalf jaar voor elkaar om een groot stuk terrein aan te wijzen, de internationaal bekende Nederlandse architect H.P. Berlage te benoemen en een volledig uitgewerkt ontwerp te presenteren. Het lijkt erop dat Van Gelder na het verlies van zijn twee belangrijkste medestanders – wethouder J. Kok en burgemeester Van Karnebeek – niet meer in staat was om voldoende politieke stemmen voor het ontwerp te werven. Er bleek binnen de gemeenteraad, het college van burgemeester en wethouders en de adviescommissie te weinig draagvlak te zijn voor het omvangrijke plan van Berlage. Men geloofde niet in de combinatie van beeldende kunst, muziek en congressen en zag meer in een kleinschaliger museum. Daarnaast bleef men vasthouden aan verscheidene bezwaren als de te ver uit het centrum liggende locatie, de groepering van de gebouwen en de grootte van het complex. Het alles opsommende bezwaar echter was de hoge bouwsom van zeven en een half miljoen gulden. Volgens de

Afb. 23 en 24. Luchtfoto's van het Gemeentemuseum, 1935. Op afb. X is te zien dat het terrein ten noorden van het Gemeentemuseum (linksboven) inmiddels ook gedeeltelijk bebouwd is.

Gemeenteraad paste een dergelijke uitgave niet bij de financiële situatie; vlak na het einde van de oorlog leek de economie beter dan halverwege de jaren twintig.⁵⁶

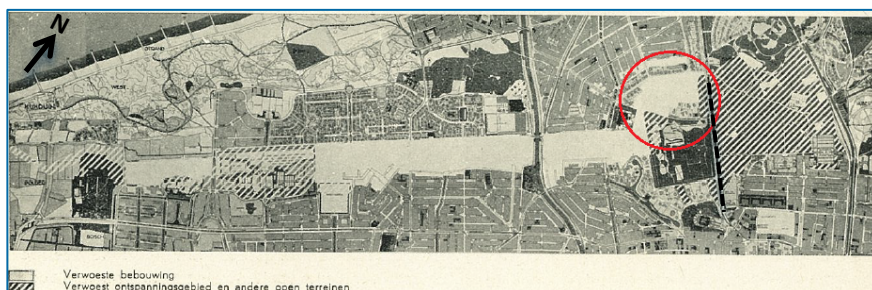
Dat men toch belang hechtte aan een nieuwe culturele instelling blijkt uit het uiteindelijk gebouwde Gemeentemuseum dat in 1935 gereed kwam.⁵⁷ Van Gelder en Berlage hadden het oorspronkelijke plan aangepast, dat wil zeggen dat alle nevenfuncties zoals de congresruimten en de concertruimten werden weggelaten en er enkel een museum voor de kunstcollecties werd gebouwd. Dit alles tegen een prijs die vijf miljoen gulden lager was dan van het oorspronkelijke plan. Van Gelder wist zijn gewenste locatie in Zorgvliet te behouden, evenals de opzet van verschillende vleugels rondom een binnentuin en ook de vijver werd in het nieuwe ontwerp verwerkt. De situering van het museum was in die zin hetzelfde als het eerdere ontwerp dat de voorgevel en de entree aan de Stadhouderslaan lagen. Het ontwerp was echter een stuk kleiner en nam dan ook een veel kleiner stuk grond van het braakliggende terrein in beslag. Er bleef dus ruimte over om in latere periode een eventuele uitbreiding van het museum te verwezenlijken. Dat Van Gelder zijn idealen om een internationaal cultureel centrum voor 's-Gravenhage te realiseren nog niet zou laten varen, zal blijken uit het volgende hoofdstuk.

⁵⁶ Nota van de vergadering van de adviescommissie van de Dienst Kunst en Wetenschappen aangaande de bezwaren tegen de plannen voor het Gemeentemuseum, 1 november 1924, HGA arch.nr. 0475, inv.nr. 1.

⁵⁷ Het eerder genoemde Raadhuis, dat door De Bazel zou worden ontworpen, is echter niet gerealiseerd.

Hoofdstuk 3

Het naoorlogse ideaal: het cultuurcentrum van W.M. Dudok als onderdeel van zijn wederopbouwplan voor Den Haag

Afb. 25. Weergave van het kaalgeslagen gebied Sportlaan-Stadhouderslaan-Scheveningsche Boschjes met het omcirkelde Zorgvliet, 1945. Stippellijn= Scheveningse Weg.

Een Eisch van dezen tijd

In vergelijking met de stad Rotterdam was 's-Gravenhage er in de Tweede Wereldoorlog met een paar schrammen van af gekomen. Toch waren er enkele gebieden zwaar gehavend geraakt ten gevolge van de aanleg van Duitse vestingwerken en bombardementen. Vele parken en plantsoenen waren verdwenen en tijdens de oorlog was ook het onderhoud aan openbare werken verwaarloosd. Zo'n drieëntachtighonderd huizen waren vernietigd en daarnaast waren vele huizen onbewoonbaar geworden.⁵⁸ De twee zwaarst getroffen gebieden waren de woonwijk Bezuidenhout – die op 3 maart 1945 door verkeerd gerichte raketten werd gebombardeerd – en het gebied ten westen van de binnenstad dat zich uitstrekte van de Sportlaan via de Stadhouderslaan tot de Scheveningsche Boschjes.

In dit laatste gebied lag een door de Duitsers aangelegd onderdeel van de Atlantikwall, een aaneengesloten grensoverschrijdende muur van

verdedigingswerken die zich uitstrekte van het uiterste noorden van Noorwegen tot het zuiden van Frankrijk bij de grens met Spanje. Voor de aanleg van deze zigzag-structuur waren vele straten met woonhuizen afgebroken. Bijzonder genoeg was het amper tien jaar oude Gemeentemuseum, dat zich precies in deze linie bevond, op een paar beschadigingen na gespaard gebleven. Hendrik Enno van Gelder greep in 1945 de situatie aan om zich te uiten over zowel de ellendige materiële als geestelijke staat waarin de stad zich verkeerde en over de manier waarop deze verbeterd zou moeten worden. Hij deed dit in de vorm van een nota gericht aan de burgemeester en wethouders waarin hij op een opmerkelijke manier uitspraak deed over het toenmalige Nederlandse cultuurbeleid. Hij stelde namelijk dat Nederland een voorbeeld kon nemen aan Duitsland en Italië aangezien deze landen zeer veel belang hadden gehecht aan hun cultuurbeleid wat in sterke mate had bijgedragen aan de geestelijke herbewapening van de bevolking van deze landen. *“Het Duitse volk zou het inderdaad in deze oorlogsellende niet zóó lang hebben uitgehouden, indien het niet – zij het dan in den grond bedrogen en misleid – in de waarde van zijn cultuur had geloofd.”*⁵⁹ Hij wilde hiermee zeggen dat het, ten behoeve van het materiële herstel, zeer belangrijk was om het geestelijk-ontrederde Nederland er weer bovenop te helpen, kortom: *een eisch van dezen tijd*. Deze geestelijke herbewapening zou niet mogelijk zijn als de overheid daarvoor niet de middelen ter beschikking zou stellen. In zijn ogen lag er een moeilijke maar prachtige taak voor de overheid die zich in de geschiedenis van steden zelden zo op zo'n grootse wijze voordeed. De stad stond voor een vijftal uitdagingen: allereerst het herstel van alle groengebieden zoals het Haagse Bos en de Scheveningsche Boschjes, de plantsoenen en straatbeplanting. Daarnaast stond de voltooiing van de sanering van de verwoeste stukken in de binnenstad hoog op de agenda. Ook was het nodig om de van de verbinding met Scheveningen, die van oudsher zeer belangrijk was voor 's-Gravenhage te herstellen en de reorganisatie en

⁵⁸ Dudok 1947 (zie noot 2), p. 1.

⁵⁹ H.E. van Gelder, 'Een eisch van dezen tijd', nota aan burgemeester en wethouders, april 1945, HGA arch.nr. 0509, inv.nr. 1752.

wederopbouw van de woonwijk Bezuidenhout te realiseren. Het vijfde en belangrijkste onderdeel was in de ogen van Van Gelder echter de wederopbouw van de gedeelten ten westen en zuiden van de Stadhouderslaan. Het herstel van deze regio zou een heel ander karakter kunnen krijgen dan het partieel herstel in andere wijken, waar vernieuwing nog in hoge mate zou worden beheerst door de aansluiting met de nog overeind staande bebouwing. Aangezien het terrein rondom het Gemeentemuseum geheel kaal was, was het mogelijk om hier een volledig nieuwe en moderne bebouwing te plaatsen. Door onteigening van het terrein zou, evenals in Rheenen en Rotterdam, de wederopbouw als geheel kunnen worden aangevat en kon er iets van werkelijke betekenis worden gebouwd dat door binnen- en buitenland bewonderd zou worden, zoals dat het geval was bij de stadsuitbreiding Amsterdam-Zuid en West destijds. En nu was deze plaats in de wijk Zorgvliet al van bijzondere betekenis voor de stad volgens Van Gelder, aangezien zich in haar midden het Gemeentemuseum bevond, een van de belangrijkste culturele stichtingen van 's-Gravenhage. De locatie van dit museum was onder andere gekozen om het feit dat het terrein destijds, net als na de Tweede Wereldoorlog, volledig en direct beschikbaar was om te bebouwen. Het bezwaar voor het ver uit het oude centrum liggen van deze locatie werd weggenomen door in het ontwerp van het Gemeentemuseum verschillende andere gebouwen op te nemen als een tentoonstellingsgebouw, een gebouw voor congressen en ruimte voor muziekuitvoeringen, waardoor een cultureel centrum zou kunnen ontstaan. Van Gelder lichtte toe dat men van deze grootse gedachten afstand moest nemen omdat de omstandigheden destijds slechts een bescheidener oplossing toelieten, maar dat dit niet wegnam dat de verwezenlijking ervan een belang van de eerste orde was voor de ontwikkeling van 's-Gravenhage, niet alleen als derde stad van Nederland, maar ook als de stad die door eeuwenoude traditie en moderne ontwikkelingen aangewezen was tot een middelpunt van internationaal sociaal en cultureel leven. De beschikking over een goed geoutilleerd congresgebouw zou voor 's-Gravenhage allerlei mogelijkheden bieden, die de stad niet mocht verwaarlozen *“indien het tenminste prijs stelt op*

*de internationale taak in de komende wereldordering waartoe het lijkt aangewezen en welke thans, nog beter dan na 1918, te bereiken moet zijn.”*⁶⁰

Veel meer dan in de nota van 1914 en de betogen voor het ontwerp voor het Gemeentemuseum een aantal jaren eerder legde Van Gelder de nadruk op het internationale karakter van de stad en het belang van een internationaal cultureel- en congrescentrum: *“Zowel voor nationale als internationale congressen op allerlei gebied immers ligt Den Haag gunstig; het heeft ook door de nabijheid van de zee en de badplaats een bekooring, welke andere plaatsen missen. Er zijn natuurlijk meer steden, die hiervoor in aanmerking komen (Brussel onder andere) en daarom is het zaak deze aangelegenheid zoo spoedig mogelijk krachtig aan te vatten.”*⁶¹ Met het benadrukken van de concurrentiepositie die 's-Gravenhage zou kunnen hebben ten opzichte van andere belangrijke Europese steden als Brussel probeerde Van Gelder uiteraard meer druk uit te oefenen op de besluitvormers. Daarnaast noemde van Gelder het belang van een goed geoutilleerd concertgebouw waar internationale muziekfeesten en toneeluitvoeringen van hoog niveau zouden kunnen worden georganiseerd en een gebouw voor culturele tentoonstellingen. Ook daarvoor lag de stad gunstig. 's-Gravenhage zou op deze manier voorgoed kunnen ontsnappen aan het gevaar om teruggedrongen te worden tot het niveau van een provinciestad. Van Gelder benadrukte in de nota ook de concurrentiepositie met andere grote Nederlandse museumsteden als Amsterdam en Rotterdam, die, aangezien hun musea niet door de oorlog aangetast waren, anders deze kansen zouden benutten.

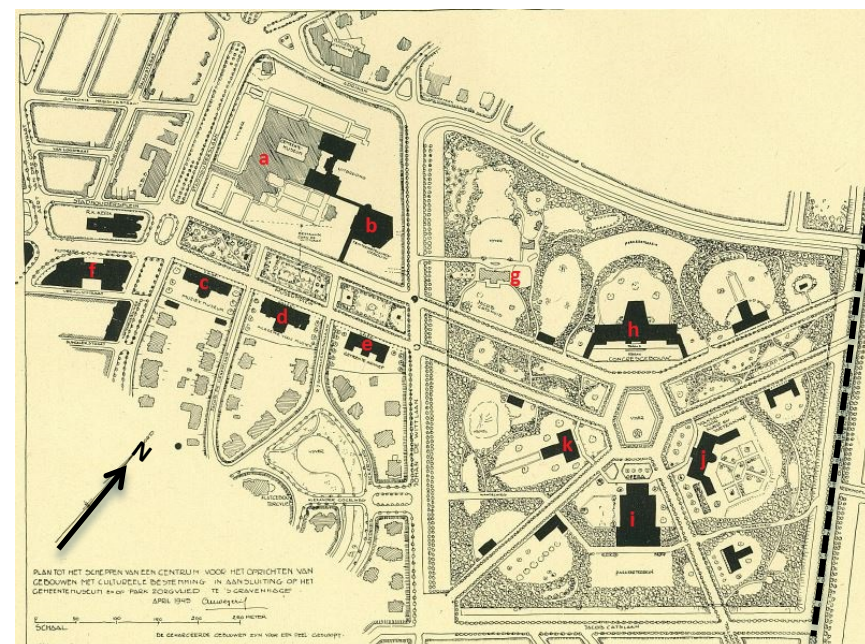
Alle bovenstaande functies die door Van Gelder waren toegekend aan dit nieuwe culturele centrum had hij overgenomen uit zijn eerste plan voor het Gemeentemuseum. Daarnaast voegde hij een aantal nieuwe functies toe waarmee het complex nog verder uitgebreid zou kunnen worden. Van Gelder dacht aan een nieuw conservatorium voor muziek en een betere, meer

⁶⁰ Van Gelder 1945 (zie noot 59), p. 4.

⁶¹ Van Gelder 1945 (zie noot 59), p. 5.

definitieve huisvesting voor het gemeentearchief. Daarnaast stelde hij voor om een Volksacademie voor Kunsten en Wetenschappen te realiseren en tenslotte een wijktheater en bioscoop voor de dichtbevolkte wijk Duinoord en omgeving. Van Gelder liet de kans om zijn ideeën kracht bij te zetten door middel van beeldmateriaal niet aan zich voorbij gaan. In samenwerking met architect en decorbouwer Ahasverus Hendricus Wegerif (1888-1963), met wie hij zijn denkbeelden had besproken, was een tekening gemaakt van hoe het multifunctionele gebouwencomplex eruit zou kunnen komen te zien op de locatie in Zorgvliet. Wegerif had in zijn loopbaan vele verschillende opdrachten verworven, waaronder talloze ontwerpen voor woonhuizen en villa's, maar vanaf 1934 werkte hij ook aan verscheidene decorstukken voor theater en film waaronder *Willem van Oranje*, de eerste Nederlandse speelfilm met geluid. Vanaf 1925 was Wegerif woonachtig in Wassenaar en schreef hij ook een aantal publicaties over middeleeuwse bouwkunst die in 's-Gravenhage werden uitgegeven. In de culturele kringen van deze stad zal hij in contact zijn gekomen met Van Gelder. De ideeënschets van Van Gelder en Wegerif waren bij de nota van 1945 gevoegd. Van Gelder gaf bij de schets een uitgebreide beschrijving van zijn idee over de indeling en inrichting van het terrein en het complex. Anders dan bij het ontwerp voor het Gemeentemuseum destijds werd het culturele centrum nu gevormd door een reeks losstaande gebouwen. Een gedeelte ervan werd geplaatst rondom een centraal Museumplein dat gelegen was aan het Gemeentemuseum (a). Dit plein werd aan één zijde afgesloten door een tentoonstellingsgebouw (b). De andere zijde werd gevormd door een reeks van een drietal gebouwen van ongeveer gelijke hoogte als het museum; een muziekmuseum (c), een rijksconservatorium (d) voor muziek en het gemeentearchief (e). De zuidzijde van het plein, waar de Stadhouderslaan zich versmalde, achtte Van Gelder een geschikte plaats voor een theater (f) waarin een kleine wijkshouwburg en bioscoop opgenomen zouden kunnen worden. Aan de oostzijde van het plein was een nieuwe entree tot het park Zorgvliet gecreëerd die toegang bood tot het rustig en geïsoleerd gelegen Jacob Catshuis (g) waar Van Gelder de collectie van Museum Bredius in onder wilde

Afb. 26. A.H. Wegerif, Studieontwerp voor een cultureel centrum in Zorgvliet, 1945. Stippellijn= Scheveningse Weg.

brengen. Twee evenwijdig lopende toegangswegen voeren naar het hart van Zorgvliet, waar rondom een besloten plein een congresgebouw met restaurant (h), een opera- of muziekfeestgebouw (i), de Volksacademie voor Kunsten en Wetenschappen (j) en een vierde gebouw met een nog onbekende culturele bestemming (k) geplaatst waren. Van Gelder merkte op dat in deze omgeving, waar met de nieuwe culturele gebouwen een druk vreemdelingenverkeer te verwachten was, een goed hotel en winkels moesten verrijzen. Bovendien was het absoluut noodzakelijk om de toegankelijkheid van het gebied te vergroten en dus het tramverkeer sterk te intensiveren zodat er goede verbindingen met zowel het centrum als de buitenwijken en de stations van de stad kwamen. Van isolement van dit nieuwe centrum zou dan geen sprake meer zijn volgens Van

Gelder, aangezien het vanaf het oude stadshart binnen een half uur, en vanaf de periferie binnen drie kwartier te bereiken was. Voor een grote stad waren dit tenslotte geen afstanden van betekenis; het Rijksmuseum, het Stedelijk Museum, de Stadsschouwbrug en het Concertgebouw van Amsterdam lagen immers niet gunstiger.

Zoals op te maken is uit deze nota was het ideaal van Van Gelder na de Tweede Wereldoorlog nog sterker dan ervoor. Niet alleen had hij verscheidene nieuwe functies aan het al zo uitgebreide eerste ontwerp voor een cultuurcentrum toegevoegd die waren ondergebracht in een reeks losstaande bouwwerken waardoor Zorgvliet zou uitgroeien tot een waar nieuw stadscentrum, maar hij had ook de kans gegrepen om zijn ideeën direct door architect Wegerif om te laten zetten in een schetsontwerp om deze kracht bij te zetten. Het plan van Van Gelder lijkt controversieel gezien de crisis waarin 's-Gravenhage zich bevond na de oorlog. Toch kon Van Gelder in eerste instantie op veel steun rekenen vanuit de politiek en werd wederom een gerenommeerd architect en stedenbouwkundige gekozen die de idealen een stap dichterbij uitvoering zou gaan brengen.

W.M. Dudok: wederopbouwarchitect van 's-Gravenhage

Voor de Tweede Wereldoorlog, in de jaren dertig, was door de economische crisis een periode van bezinning aangebroken op de tot dan toe gerealiseerde stadsuitbreidingen van 's-Gravenhage. Verscheidene wijken waren in aanbouw en de vraag rees hoe deze gebieden verbonden zouden kunnen worden met de bestaande stad. De stadsuitbreidingen van de jaren twintig en dertig waren tot stand gekomen onder leiding van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting en volgden grotendeels het uitbreidingsplan dat H.P. Berlage in 1908 ontwikkeld had. Tot aan zijn dood in 1934 bleef Berlage betrokken als adviseur bij het ontwerp van de uitbreidingsplannen. Geluiden van kritiek waren afkomstig van Haagse architecten en de Haagse politiek; men vond dat er te weinig aandacht werd besteed aan de stad als geheel en dat er onvoldoende werd gezorgd voor goede verbindingen van de nieuwe wijken met het centrum.

Ook de opzet van de wijken liet te wensen over. Begin jaren dertig kreeg architect en stedenbouwkundige W.M. Dudok daarom de opdracht om plannen te vervaardigen voor onbebouwde delen van 's-Gravenhage waarvoor nog geen plan was vastgesteld.⁶² Het is niet onbegrijpelijk dat Dudok werd gevraagd voor het maken van de uitbreidingsplannen, aangezien hij op dat moment nationaal en internationaal beschouwd werd als een van de meest begaafde architecten en meest bekwame stedenbouwkundigen van Nederland.⁶³ Hij had voornamelijk in Hilversum gewerkt, waar hij van 1915 tot 1928 directeur van Gemeentewerken was geweest. Onder de werken in Hilversum bevinden zich woonwijken en scholen die behoren tot zijn meest geroemde werken, maar ook het Raadhuis (1928-1931) dat in internationale architectuuroverzichtswerken wordt beschouwd als een hoogtepunt van de twintigste-eeuwse bouwkunst. Dudok presenteerde in 1935 een drietal uitbreidingsplannen voor het gebied Escampolder, Maepolder en Ockenburgh, die zich kenmerkte door de geconcentreerde bebouwing en rechte, regelmatige indeling van de woonwijken en de ruime aandacht voor groenvoorziening. Tot uitvoering van deze plannen zou het, door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, echter niet komen.⁶⁴ Dudok heeft voor 's-Gravenhage het meest betekend na de Tweede Wereldoorlog door zijn wederopbouwplannen voor de stad. Op 7 mei 1945 werd hij in dienst genomen door de gemeente met als opdracht het ontwerpen van een algemeen opbouwplan. *“Burgemeester en wethouders achten zich gelukkig, dat zij een architect en stedenbouwkundige van Europees formaat bereid hebben gevonden de wederopbouwplannen voor Den Haag te ontwerpen. De wonden, welke de bezettende macht direct en indirect aan onze stad heeft toegebracht, zijn zoo groot en hebben het*

⁶² D. Valentijn, *De Wederopbouw. Haagse Gids voor Architectuur en Stedenbouw in de periode 1945-1965*, 's-Gravenhage 2002, p. 9-11.

⁶³ Freijser 1991 (zie noot 3), p. 105.

⁶⁴ Valentijn 2002 (zie noot 62), pp. 11-12.

*stadslichaam zoo hevig beschadigd, dat de hand van een bekwaam meester noodig is.*⁶⁵

Dudok kreeg volledige zelfstandigheid in het ontwikkelen van de plannen maar werd hierin ondersteund en geadviseerd door verschillende instanties. Zo werd hij bijgestaan door de Raad van Vijf, een commissie die door de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) in het leven was geroepen om het contact van de Haagse architecten met de raad te onderhouden waarvan architect A.H. Wegerif de voorzitter was. Ir. Pieter Verhagen (1882-1950), lid van het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw en van de Stedenbouwkundige Raad, was in geschakeld om de kans van afkeuring van de plannen te verkleinen. De belangrijkste dialoogpartner van Dudok was de directeur van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting Piet Bakker-Schut (1877-1952), die tevens leiding gaf aan de aangestelde gemeentelijke Dienst voor Wederopbouw.⁶⁶ Salomon Jean René de Monchy (1880-1961) was van 1934 tot 1946, met uitzondering van een korte periode in de oorlog, burgemeester van 's-Gravenhage. Samen met Louis Jean Marie Feber (1885-1964), die van 1933 tot 1955, met eveneens een onderbreking tijdens de oorlog, wethouder van Stadsontwikkeling en Gemeentewerken was, beheerste hij de stedenbouwkundige ontwikkelingen in de stad. De Monchy stond bekend om zijn interesse in de cultuur en natuur van 's-Gravenhage en hij genoot van zijn representatieve functie tijdens internationale congressen die er werden gehouden. Hij was dan ook een groot voorstander van het investeren in cultuur en stimuleren van het vreemdelingenverkeer. De plannen voor de bouw voor de stichting van het culturele centrum in Zorgvliet van Van Gelder hadden dan ook zijn grote belangstelling. Feber had als civiel ingenieur veel aanzien in de Gemeenteraad door zijn welsprekendheid en wetenschappelijke kennis en bleek een bijzonder vermogen te hebben om vele voorstellen door de raad

heen te leiden.⁶⁷ Zo werd na de oorlog de aanvaarding van een groot deel van Dudoks plannen mogelijk gemaakt. Na het aftreden van De Monchy als burgemeester trad Willem Adriaan Johan Visser (1904-1975) in het ambt dat hij de korte periode van 1 juni 1947 tot 23 mei 1949 bekleedde. De laatste burgemeester die bij de ontwikkeling van de wederopbouwplannen van Dudok betrokken is geweest was François Anne-Marie Schokking (1908-1990) in de periode november 1949 tot juli 1956. De vele wisselingen binnen het Gemeentebestuur in korte tijd na de Tweede Wereldoorlog zullen mede van invloed zijn geweest op de moeizaamheid van het proces van het verwerkelijken van het omvangrijke plan van Dudok voor een cultuurcentrum in Zorgvliet.

Het cultuurcentrum als onderdeel van het wederopbouwplan

In december 1946 presenteerde Dudok een onderdeel van het totale wederopbouwplan van 's-Gravenhage aan de Haagse gemeenteraad. Het ging om de herbouw van de twee zwaarst getroffen gebieden van de stad: het Bezuidenhout en het stadsdeel waar het gebied rondom het Gemeentemuseum in Zorgvliet onderdeel van uitmaakte. In de publicatie *Twee Herbouwplannen* werden deze twee plannen, maar met name het cultuurcentrum, uitvoerig besproken. Alvorens hij echter inging op het cultuurcentrum vond Dudok het nodig om de globale gedachte achter het gehele stadsplan te formuleren. Daarbij stond het bijzondere stadskarakter van 's-Gravenhage volgens hem centraal. Hij stelde dat de stad in tegenstelling tot het statige Amsterdam en de werkstad Rotterdam bij uitstek een woonstad was, maar dat de residentiële kwaliteiten toch ook vele professionals naar de stad hadden getrokken waardoor het de zetel was geworden van hoofdkantoren van vele grote organisaties.

⁶⁵ Dudok 1947 (zie noot 2), p. 1.

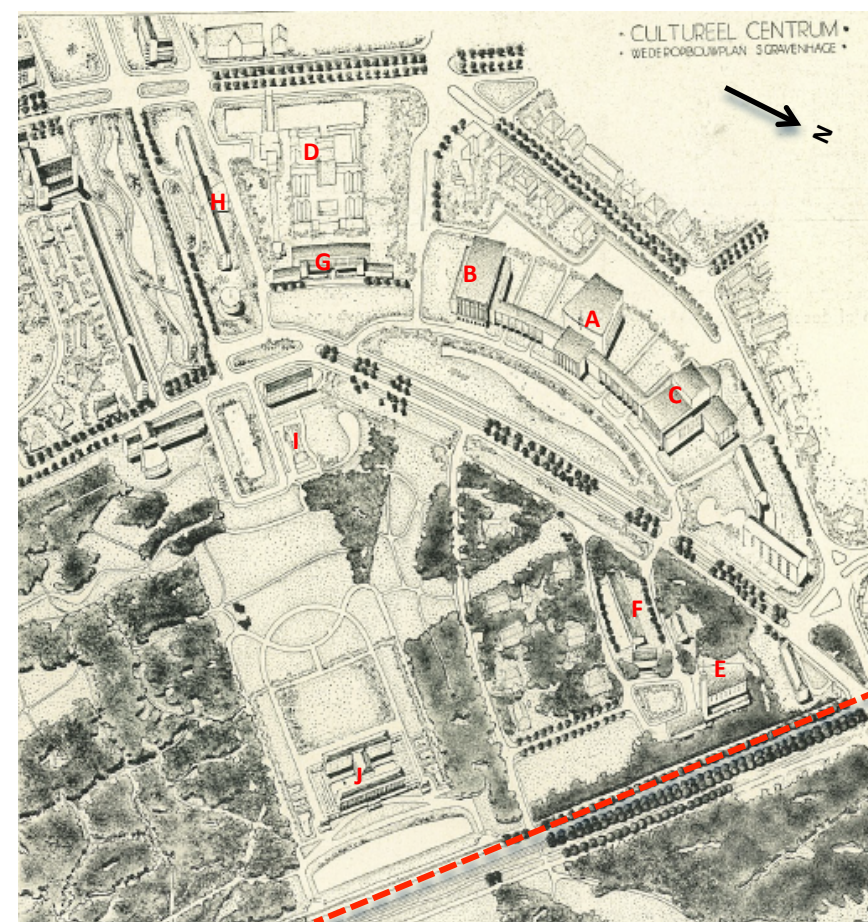
⁶⁶ Informatie over de verschillende organisaties en personen rondom Dudok ontleend aan website van het Nederlands Architectuur Instituut <<http://zoeken.nai.nl/CIS/project/7360>> 4 februari 2014.

⁶⁷ Freijser 1991 (zie noot 3), pp. 103-104.

herscheping, gezien de grote verwoesting die in dit gebied plaats had gevonden. Dudok stelde dat, hoewel de vernielde wijken hier en daar ongetwijfeld een zekere schoonheid bezaten, het gebied zeker niet in de oude vorm zou moeten verrijzen. Het gehele verwoeste gebied lag in een stadsdeel zonder differentiatie en spanning en herbouw zou de mogelijkheid bieden om in dit gedeelte van de stad nieuw architecturaal leven te wekken.⁷¹ Door nieuwe groengebieden als plantsoenen en waterpartijen te omzomen met nieuwe flatgebouwen die hoger dan de bebouwing in de omgeving waren kon er in het stadsbeeld een contrasterend element ontstaan. De schepping van een cultureel centrum in aansluiting op het Gemeentemuseum zou naar zijn mening de waarde van het stadsdeel nog verder verhogen. Dudok herhaalde letterlijk de woorden van Van Gelder over de noodzakelijkheid van een dergelijk centrum voor het handhaven van de internationale positie van de stad en het ontwikkelen van het intellectuele leven van de inwoners en bezoekers van 's-Gravenhage. Vervolgens ging hij direct over op het beschrijven van de indeling van het complex. Anders dan in het schetsontwerp van architect A.H. Wegerif had hij een bundeling van verschillende functies in één bouwwerk ondergebracht. Zo had hij een concertgebouw (C), een congresgebouw (A) en een schouwburg (B) verenigd in een reeks van drie verbonden gebouwen, gelegen naast het Gemeentemuseum (D). Naar zijn mening was het nodig om deze gebouwen met elkaar te verbinden omdat zij ten delen op elkaar waren aangewezen maar bovendien ook gebruik konden maken van elkaars nevenruimten als foyers, vergaderzalen en restaurants, hoogst belangrijke ruimten die in afzonderlijke gebouwen voor een groot publiek naar zijn mening altijd veel te bekrompen waren. Deze drie gebouwen waren aan de voorkant met elkaar verbonden door middel van een reeks zalen, die over de tussengelegen plantsoenen heen waren gebouwd en die het complex tot een geheel van bijzondere allure zouden opvoeren. Dudok plaatste dit hoofdcomplex even buiten Park Zorgvliet. Daarnaast had de architect enkele op

Afb. 28. W.M. Dudok, vogelvluchttekening Cultuurcentrum in de wijk Zorgvliet, 1946. Stippellijn= Scheveningse Weg.

zichzelf staande gebouwen gedacht die ruimte zouden bieden aan een volksuniversiteit (E), een conservatorium (F) een museum (G), een archiefgebouw (H) en tot slot een gebouw van nationale betekenis (J), waar nog niet direct een duidelijke bestemming voor was. Deze gebouwen waren verspreid over een gedeelte van Park Zorgvliet. Daarmee had Dudok niet alle

⁷¹ Dudok 1947 (zie noot 2), p. 17.

door Van Gelder bedachte functies verwerkt in zijn ontwerp, maar dat de tekeningen Van Gelders goedkeuring kregen blijkt uit zijn woorden in de publicatie *'s-Gravenhage 1935-1945. Hoe het was, werd en worden moge*: *“De Heer Dudok is reeds zoover gereed met een voorloopig plan, dat wij weten dat door hem mijn denkbeeld in beginsel is overgenomen en – belangrijk verbeterd. Hij legt het Congresgebouw en de daarbij aansluitende Kunstinstituten in het vroegere villa-terrein Zorgvliet, hetgeen ik niet durfde, maar verkrijgt daardoor het groote voordeel van het sparen van het Park Zorgvliet.”*⁷² Als de ontwerpen van Dudok en Wegerif naast elkaar worden gelegd valt dus op dat Dudok de belangrijkste functies van het culturele centrum grotendeels buiten het park heeft gepositioneerd op het kaalgeslagen terrein waar voor de oorlog de villawijk Duinzigt lag, terwijl Wegerif en Van Gelder hun ontwerp geheel op het park hadden geprojecteerd. De opzet van Dudok leek meer voor de hand liggend gezien het feit dat het kale terrein direct te bebouwen was en, naar de woorden van Van Gelder, het rustgevende park rondom het Catshuis (I) daardoor gespaard bleef.

Dudoks ontwerp kon door de grootte, de verscheidenheid aan functies en verspreiding over het gebied zeer omvangrijk genoemd worden. *“Wij behoeven echter niet te twifelen aan het slagen van een onderneming op deze onbekrompen schaal, want de ervaring leert, dat de behoefte tot het genieten van dergelijke kunstuitingen stijgt met de goede gelegenheid daartoe.”*⁷³ In Van Gelders Nota van 1918 waarin hij zijn plannen voor het Gemeentemuseum voor 's-Gravenhage voorlegde, had hij dezelfde woorden gebruikt. Ook noemde hij in hetzelfde document verscheidene succesvolle buitenlandse musea vanwege hun bijzondere, uit het centrum gelegen locatie. Dudok op zijn beurt haalde in zijn ontwerpbeschrijving het voorbeeld van het Palais des Beaux Arts uit 1928 van architect Victor Horta aan, niet vanwege de locatie – deze lag tenslotte midden in het Brusselse centrum – maar vanwege de aanvankelijke scepsis over

de rentabiliteit van het enorme gebouw. Het succes van dit culturele centrum had zich ruimschoots bewezen en werd in 1947 volgens Dudok feitelijk alweer te klein geacht. Het Paleis voor de Schone Kunsten in Brussel is in veel opzichten een voorbeeld dat Van Gelder bewonderd moet hebben, aangezien het de verwerkelijking van zijn ideaal was; het gebouw huisde niet alleen een kunstmuseum, maar bood ook ruimte aan concertzalen, congresruimten en winkels. Brussel ontwikkelde zich na de Tweede Wereldoorlog sterk als internationale stad en was in alle opzichten een concurrent van 's-Gravenhage. Dudok stelde dan ook dat als de stad zich in internationale zin naast steden als Brussel, Genève en Zürich wilde handhaven, zij dan nu de kans moest grijpen om een cultureel centrum te laten verrijzen.⁷⁴

Het cultuurcentrum onder de loep

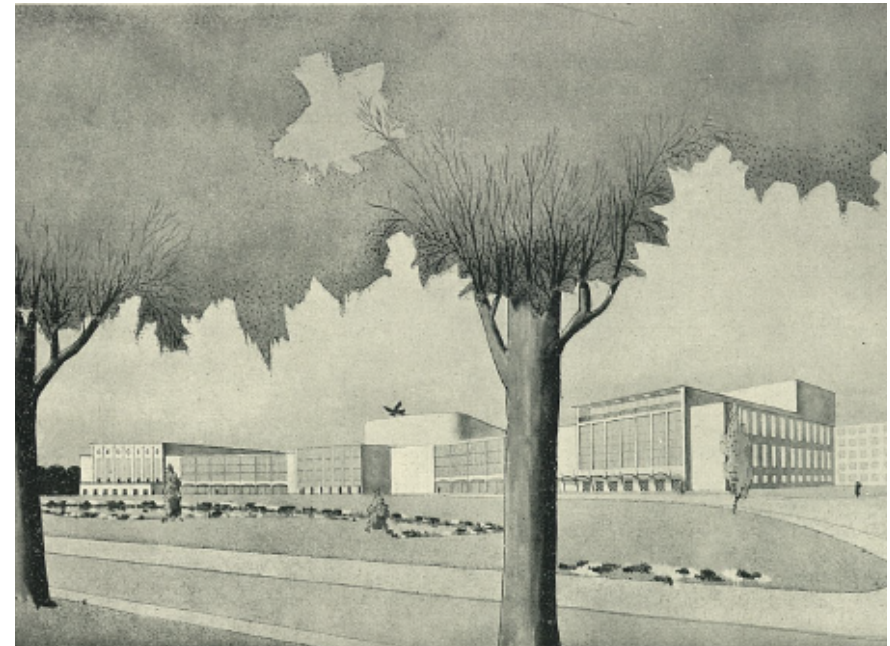
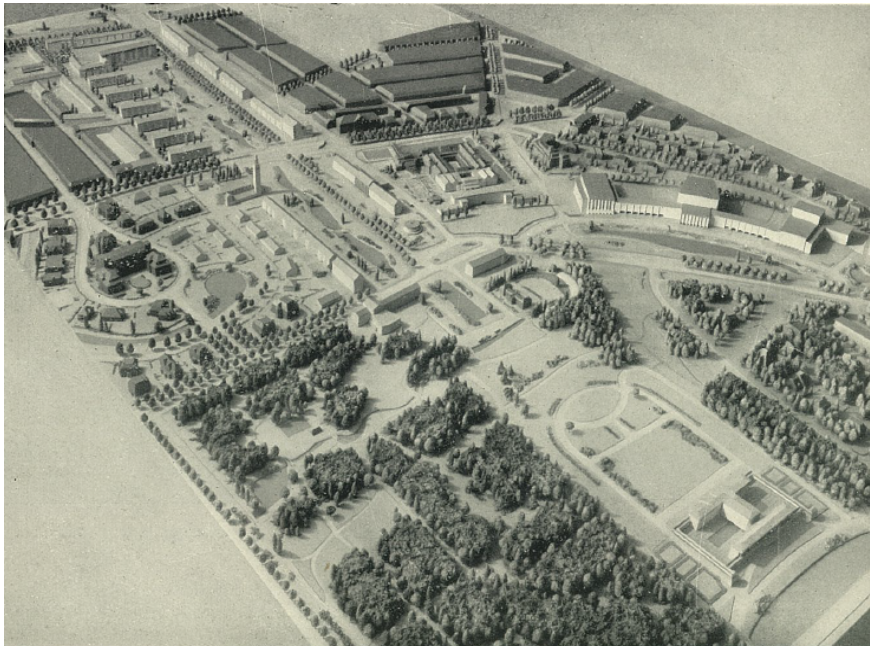
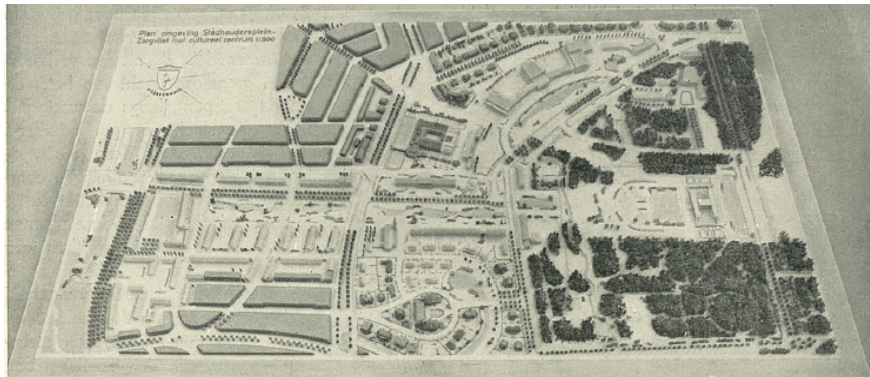
Zoals op de volgende afbeeldingen is te zien werd het ontwerp voor de wederopbouwplannen zowel op papier als in maquettevorm gepresenteerd. Dit gebeurde, evenals bij het eerste ontwerp voor een cultureel centrum, in de vorm van een tentoonstelling; *Den Haag bouwt op* was van 24 december 1946 tot 26 januari 1947 te bezichtigen in – en er zou geen andere locatie meer geschikt zijn dan deze – het Gemeentemuseum van H.P. Berlage. De tentoonstellingscommissie bestond uit onder andere architect Dudok zelf, maar ook H.E. van Gelder en P. Bakker-Schut. De ontwerpen waren voor een goed overzicht in een aantal delen gesplitst. Het gedeelte van het Cultuurcentrum, genoemd *Wederopbouwplan Sportlaan-Zorgvliet 1*, werd het meest uitgelicht. De maquette toonde juist dit aspect, en niet de langgerekte strook met afwisselend groen en flatgebouwen wat de invulling van het overige verwoeste gebied zou worden. Het cultuurcentrum werd daarmee het paradepaardje van het gehele ontwerp; het grootse plan had duidelijk een grootse presentatie nodig om de adviseurs en besluitvormers te overtuigen van het belang ervan

⁷² H.E. van Gelder, *'s-Gravenhage 1935-1945. Hoe het was, werd en worden moge*, 's-Gravenhage 1946, p. 86.

⁷³ Dudok 1947 (zie noot 2), pp. 22-23.

⁷⁴ Dudok 1947 (zie noot 2), p. 24.

Afb. 29, 30 en 31. W.M. Dudok, maquette wederopbouwplan Sportlaan- Stadhouderslaan-Scheveningsche Boschjes met Cultureel Centrum, 1946.
 Afb. 32. W.M. Dudok, tekening van de voorgevel van het culturele centrum, 1946.

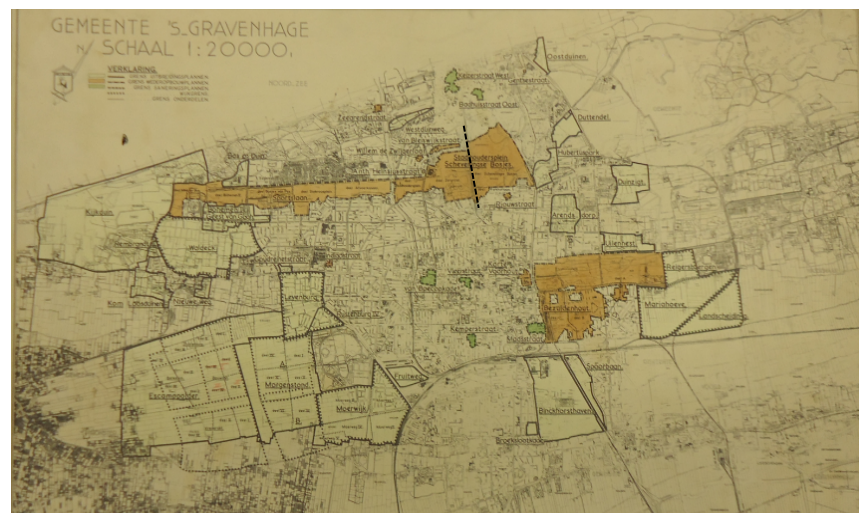

voor de internationale stad.⁷⁵ In de maanden volgend op de tentoonstelling brachten verscheidene instanties hun oordeel uit. Zowel de gemeenteraad als de Dienst voor Wederopbouw waren enthousiast over het cultuurcentrum. Men had echter wederom vraagtekens bij de excentrieke, afgelegen locatie en achtte een ligging dicht bij het stadscentrum beter. *“Met hoogen hoed en in een eigen wagen is de toch naar het verafgelegen cultuurcentrum misschien een fraai uitstapje. Voor de duizenden die met tram en bus van weinige uren moeten profiteren, is het een onpraktische en onsociale oplossing.”*⁷⁶ Het theater en concertgebouw hoorden volgens velen in de ‘city’, terwijl het congresgebouw wel in Zorgvliet gebouwd kon worden. De bouw van congresruimten had bovendien prioriteit omdat er een groot gebrek was aan vergaderzalen in de stad. Het College van Algemeene Commissarissen van den Wederopbouw en de Raad van Vijf waren minder positief; zij misten een structuurplan voor de wederopbouw van ‘s-Gravenhage waarop een volledig overzicht van de stad te zien zou zijn met de bestaande bebouwing, de te herbouwen gebieden, de te realiseren uitbreidingen van het woongebied van de stad en een duidelijk wegenstramien met aanduiding van interlokale-, lokale- en wijkontsluitingswegen. Met het ontbreken van een dergelijk structuurplan was het voor de bovengenoemde instanties onmogelijk om een oordeel te geven over het cultuurcentrum. De Raad van Vijf deelde echter wel Dudoks mening dat het cultuurcentrum een meer nationaal en internationaal doel diende en niet zozeer een stedelijke functie vervulde. Desalniettemin was het noodzakelijk om een (verkeers)verband met de rest van de stad te laten zien.⁷⁷ Alvorens er dus ook maar kon worden nagedacht over verdere uitwerking van de ontwerpen voor het cultuurcentrum was het nodig om deze in het grotere geheel te plaatsen. In de daaropvolgende maanden ontwikkelde Dudok een

⁷⁵ S.J.R. de Monchy, *Den Haag bouwt op*, ‘s-Gravenhage 1946, pp. 27-29.

⁷⁶ Anoniem, ‘Discussie over het plan Dudok. Instemming en bezwaren’, *Bouw* 2 (1947) nr. 8 (22 februari), pp. 66-67.

⁷⁷ Commentaar van de Raad van Vijf op de wederopbouwplannen van Dudok gericht aan het College van Burgemeester en Wethouders, december 1946. HGA arch.nr. 0610, inv.nr. 931.

Boven: afb. 33. W.M. Dudok, kaart met daarop aangegeven de sanerings-, uitbreidings- en wederopbouwgebieden (oranje), 1949.

Onder: afb. 34. W.M. Dudok, Structuurplan Groot 's-Gravenhage, 1949. Stippellijn= Scheveningseweg.

structuurplan voor 's-Gravenhage met daarin alle genoemde eisen verwerkt. In de uiteenzetting van het structuurplan werd wederom gesproken over kernverruiming en spreiding van functies in de stad, waar het cultuurcentrum in Zorgvliet een goed voorbeeld van was. Ook een nieuw te bouwen Regeringscentrum in een te saneren gedeelte van de binnenstad van 's-Gravenhage aan het Spui maakte hier onderdeel van uit, het zogenaamde Plein 1945. Dit regeringscentrum was door Dudok in overeenstemming met de toenmalige regering en in samenspraak met de desbetreffende rijksinstanties ontworpen.⁷⁸ Het structuurplan werd door verschillende Haagse architecten en andere genodigde deskundigen op het gebied van stedenbouw besproken op 22 januari 1949 op het congres van de speciaal daarvoor opgerichte *Stichting Wederopbouw 's-Gravenhage*. Tijdens dit congres, dat geopend werd door burgemeester Visser, werd zowel het totaalplan als de verschillende onderdelen ervan bekritiseerd. Tevens werden er verschillende prae-adviezen uitgebracht door deskundigen. Een daarvan had ook betrekking op het culturele centrum; architect Johannes Hendrik van den Broek (1898-1978), vanaf 1948 aangesteld als hoogleraar aan de Technische Hogeschool van Delft, wees de genodigden op het misverstand dat het complex voor dagelijks gebruik zou zijn. In zijn ogen was dat met het culturele centrum niet het geval. Het zou in hoofdzaak voor het houden van congressen en internationale bijeenkomsten bestemd zijn. Daarnaast zou in het centrum ruimte zijn voor enkele toneel en concertzalen. Een centrum van dagelijks vertier zou in de binnenstad moeten liggen, op de plaats waar door Dudok nu een nieuw regeringscentrum bedacht was.⁷⁹ Hij sloot zich met deze woorden aan bij een advies dat al in november 1947 door Jan Kalf was uitgegeven over het omwisselen van de locatie van het nieuwe regeringscentrum in de binnenstad en het culturele centrum in Zorgvliet. *“Het is een kapitale vergissing van Dr. Van Gelder, dat hij zulke gebouwen, die een sfeer*

⁷⁸ Verzamelingen 1949 nr. 75: verslag van opmerkingen Gemeenteraad bij het structuurplan van Dudok, 15 februari 1949. HGA arch.nr. 0610, inv.nr. 931.

⁷⁹ Prae-advies van J.H. van den Broek in het verslag van de handelingen op het congres over het Structuurplan van Dudok op 22 januari 1949, HGA arch.nr. 0610, inv.nr. 2653.

*van gezelligheid verlangen, bij het museum wil brengen, buiten het levendige deel van de stad, buiten het licht en de vrolijkheid van het avondleven. Een theater, een concertgebouw moeten ook gemakkelijk bereikbaar zijn voor de bewoners van de voorsteden van Den Haag en het is niet denkbaar dat deze forensen naar het afgelegen Duinoord zullen reizen.”*⁸⁰ Het is opvallend dat Kalf zich in 1947 met deze woorden totaal tegen de opvatting van een cultuurcentrum in Zorgvliet keerde, terwijl hij zich in 1921 geheel verenigde met het idee van een Gemeentemuseum buiten de binnenstad met verscheidene andere culturele functies. Hij was er echter van overtuigd dat een modern regeringscomplex in de binnenstad totaal niet aansloot bij het gemoedelijke karakter van het oude 's-Gravenhage en dat een theater- en concertgebouw veel meer zou bijdragen aan de verlevendiging van het stadscentrum. De mening van Van den Broek en Kalf werd gedeeld door de meerderheid van de aanwezigen op het congres.⁸¹ Een commentaar van meer architectonische aard van Van den Broek was dat het congrescentrum juist voor een grootse internationale en nationale betekenis monumentaliteit miste in de situatie waar het gebouw was geprojecteerd; het had naar zijn mening vooral een romantisch karakter met de ligging in een flauwe bocht.⁸² Zowel over de locatie als over de vorm en invulling van het culturele centrum was de discussie dus wederom opgelaaid, ook in de hogere bestuurskringen. Uit een verslag van de gemeenteraad van februari 1949 blijkt dat de toenmalige regering inmiddels ook niet meer geheel overtuigd was van het grootschalige gebouwencomplex aan het Spui en de voorkeur gaf aan een kleiner aantal in een groep verenigde regeringsgebouwen in het centrum te plaatsen waardoor er ruimte over zou blijven om er andere culturele gebouwen bij te plaatsen, zoals een theater en een concertgebouw. Het college van B&W kon daardoor wederom geen

⁸⁰ Prae-advies van J. Kalf over de wederopbouwplannen van Dudok, 2 november 1947. HGA arch.nr. 0509, inv.nr. 17a.

⁸¹ Anoniem, 'Discussie over Dudoks plan. Congres van de Stichting Wederopbouw 's-Gravenhage', *Bouw* 4 (1949) nr. 5 (29 januari), p. 77.

⁸² Anoniem, 'Structuurplan voor Groot 's-Gravenhage', *Bouw* 4 (1949) nr. 3 (15 januari), p. 44.

duidelijke uitspraak doen over de te verrijzen gebouwen gezien de onzekerheid over de bestemming maar zij vond het in ieder geval gerechtvaardigd om op de door Dudok bedachte locatie in de stadskern een *centrum van monumentale allure* op te nemen.⁸³

Met deze woorden leek het alsof het ontwerp van een cultureel centrum volledig van de baan was. Het plan was inmiddels dusdanig afgeslankt dat er slechts enkele functies waren overgebleven waarvan alleen het congresgebouw grote prioriteit leek te hebben. Men was het erover eens dat een dergelijk complex waardevol zou zijn voor de stad, maar de discussie over de precieze invulling en locatie was nog steeds niet afgesloten.

Een cultuurcentrum voor de Wereldtentoonstelling

De belangrijkste adviseur van Dudok, directeur van de Dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling P. Bakker-Schut, toonde zich een groot voorvechter van het plan om een cultureel centrum te laten verrijzen in de wijk Zorgvliet. Vijf jaar na aanvang van de wederopbouw en na de talloze discussies omtrent de functies en de plaats van het centrum was hij de schrijver van een nieuw pleidooi. In een nota aan het college van burgemeester en wethouders van 27 februari 1950 pleitte hij wederom voor het realiseren van een centrum waarin het hoogst belangrijke congresgebouw het zwaartepunt was en waar bijgebouwen in de vorm van tentoonstellingsruimten, concert- en theatergebouwen maar ook een conservatorium naast konden worden geplaatst. Meer dan in de voorgaande pleidooien werd de nadruk gelegd op het krachtige internationaal politieke en culturele leven als gewenste ontwikkeling van 's-Gravenhage en de onovertroffen mogelijkheden die de stad had om deze ontwikkelingen waar te maken als residentie met het hof, de regering en vele buitenlandse gezantschappen, maar ook met het internationale hof van justitie, de vele internationale en nationale organisaties en de uitstekende hotelaccommodatiemogelijkheden in de internationale badplaats

⁸³ Verzameling 1949 (zie noot 78).

Scheveningen. Het reeds grote aantal congressen dat in 's-Gravenhage werd gehouden zou veel groter kunnen zijn wanneer er geschikte ontvangst- en conferentieruimten in de stad aanwezig zouden zijn. De belangrijke cultuurfunctie van de stad kon volgens Bakker-Schut echter ook niet goed worden vervuld bij het grote gebrek aan tentoonstellingsruimten.⁸⁴

Een belangrijk nieuw element werd hierbij genoemd als argument voor het bouwen van deze congres- en tentoonstellingsgebouwen: het initiatief van vooraanstaande burgers uit maart 1946 voor het organiseren van de wereldtentoonstelling omstreeks 1957 in 's-Gravenhage. Dit initiatief, dat in 1947 door de ministerraad was besproken en waarover men besloot een voorbereidingscommissie op te richten om de mogelijkheden te onderzoeken, zou volgens Bakker-Schut de uitgelezen kans voor de stad zijn om de internationale ontwikkelingen verder door te zetten. Bovendien zou de wereldtentoonstelling volgens Bakker-Schut de enige manier zijn om het culturele centrum binnen afzienbare tijd tot stand te brengen aangezien er zich geen andere zo doeltreffende gelegenheid zou voordoen om het Rijk actief te betrekken bij de oprichting van de nodige gebouwen.

Aan het terrein voor de Wereldtentoonstelling zouden hoge eisen worden gesteld, zoals een uitstekende bereikbaarheid voor bezoekers uit binnen- en buitenland maar ook een grote aantrekkelijkheid van het terrein zelf. Naar mening van Bakker-Schut zou het terrein in Zorgvliet aan beide eisen voldoen. Bovendien zou een tentoonstellingsterrein in Zorgvliet niet voor stagnatie van de wederopbouw zorgen, aangezien deze locatie niet direct in het te herbouwen gebied lag. Het cultuurcentrum zou hier gebouwd kunnen worden als onderdeel van de wereldtentoonstelling. Bijzonder veel waarde werd gehecht aan de verwezenlijking van in ieder geval één onderdeel van het cultuurcentrum: het tot stand brengen van het congresgebouw was volgens Bakker-Schut het belangrijkste streven, ongeacht of de wereldtentoonstelling al

⁸⁴ Voorlopige nota nopens de ontwikkeling van het cultureel centrum en omgeving in verband met een eventuele wereldtentoonstelling, 16 mei 1950, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6601, pp. 1-10.

dan niet voortgang vond. Het congresgebouw, haar uiterlijke vorm en situatie werd dan ook afzonderlijk besproken. Het monumentale drievoudige gebouwencomplex van Dudok, met een congresgebouw in het midden en aan weerszijden een schouwburg en concertgebouw onderling verbonden door restaurantaccommodaties en foyers, bood volgens Bakker-Schut een prachtige oplossing indien het gebouwencomplex als één geheel tot stand zou worden gebracht. Wanneer beide bouwvleugels echter niet gerealiseerd zouden kunnen worden, dan zouden er aan deze situatie ernstige bezwaren verbonden zijn. Dit laatste was, afgaande op de hierboven gevoerde discussie over het plaatsen van een concertgebouw en schouwburg in het culturele centrum, natuurlijk zeer waarschijnlijk. Een enkel congresgebouw zou de monumentale uitstraling missen als het teveel in de open ruimte zou liggen. Als de vroegere opzet echter gewijzigd zou worden waardoor er meer aansluiting bij het Gemeentemuseum zou komen en dus van zuidelijke naar noordelijke richting gebouwen opricht werden, dan zou er een aantal belangrijke voordelen worden verkregen. Zo kon er met deze opzet in een keer een afgerond geheel worden gebouwd en ook een samenwerkingsverband kunnen ontstaan tussen het Gemeentemuseum (D) en het congresgebouw (A) met uitbreiding van een schoolmuseum (C) en tentoonstellingszalen (E) die zowel voor congressen als exposities gebruikt zouden kunnen worden. Tevens zou aansluiting kunnen worden gezocht bij een te stichten conservatorium (B), waarvan de concertzaal ook bij congressen zou kunnen worden gebruikt. Als laatste noemde Bakker-Schut de moeilijkheid van de door Dudok ontworpen gebouwen met het plan voor de bouw van de *Nieuwe Eerste Nederlandsche* (F), een verzekeringsmaatschappij die haar hoofdkantoor op de hoek van het terrein had gedacht. Met een andere opzet zou er geen concurrentie meer zijn tussen de bouwmassa's van het congresgebouw en het kantoorgebouw. Zoals te zien is op afbeelding 35, een ontwerp voor de situatie van de verschillende door Bakker-Schut genoemde gebouwen in het culturele centrum, werd het Park Zorgvliet hier volledig buiten het plan gelaten. Dudok had in zijn ontwerp nog enkele gebouwen met culturele doeleinden rondom het Catshuis

Afb. 35. Gemeentewerken 's-Gravenhage, ontwerp voor een situatie van verschillende gebouwen in het culturele centrum, 1950. Stippellijn= Scheveningse Weg.

(G) geplaatst, maar in dit nieuwe ontwerp werd de focus geheel gelegd op het kaalgeslagen gebied achter het Gemeentemuseum. De situatieschets van Gemeentewerken gaf daardoor een wat compactere samenstelling van gebouwen weer, een minder wijds terrein.

Ondanks dat hij het eerste ontwerp van Dudok afwees, was Bakker-Schut er echter van overtuigd dat Dudok de aangewezen persoon was om een nieuw ontwerp voor het congresgebouw te maken en de architect zelf stond daar ook voor open: *“De heer Dudok zou niet ongenegen zijn een opdracht te aanvaarden, waarbij hem, in afwijking van de aanvankelijke opzet voor het cultureel centrum – zou worden verzocht een schetsontwerp te maken voor een congresgebouw in aansluiting bij de expositiezalen bij het Gemeentemuseum.”*⁸⁵

⁸⁵ Nota 16 mei 1950 (zie noot 84), pp. 20-21.

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat Bakker-Schut met de nota druk wilde uitoefenen op het gemeentebestuur van 's-Gravenhage om in ieder geval het in zijn ogen belangrijkste onderdeel van het cultuurcentrum in Zorgvliet te realiseren. De mogelijkheid om in de stad een wereldtentoonstelling te organiseren werd volledig benut als argument voor de bouw van een congresgebouw en uitbreiding van het Gemeentemuseum met tentoonstellingsruimten. Hoewel naar zijn mening nog steeds meerdere functies – als een concertgebouw, een opera en andere culturele gebouwen – aan het terrein zouden kunnen worden toegevoegd, zag hij in dat deze op korte termijn geen prioriteit hadden bij de gemeente en de regering en dat men ook niet op korte termijn overeenstemming over de locatie van dergelijke gebouwen zou krijgen. Duidelijk wordt ook dat in vergelijking tot de eerdere uiteenzettingen bij de plannen van Dudok – naast de culturele functie- steeds meer nadruk op de internationale politieke functie van 's-Gravenhage werd gelegd, wat niet verwonderlijk is gezien de verschuiving van het zwaartepunt naar het congresgebouw.

De nota van Bakker-Schut bracht echter nog steeds geen schot in de zaak van het culturele centrum. Dat Dudok allerm minst te spreken was over de gang van zaken rondom de realisatie van zijn wederopbouwplan blijkt uit een brief die hij op 20 mei 1950 stuurde aan de burgemeester en wethouders van 's-Gravenhage. *“Het Plein 1945, het Culturele Centrum, elementen van zo enorm gewicht, zij zijn offers geworden van voze bestrijding of komen althans gehavend uit een strijd zonder reden. (...) Plannen die na eindeloze besprekingen in allerlei commissies van allerrijkste getalsterkte, na moeizame wijzigingen eindelijk zijn goedgekeurd, worden plotseling door een of andere verscholen groep opnieuw op de helling gesleept en moeten, als aan een boze fee, opnieuw hun tol betalen.”*⁸⁶ Deze woorden vatten het proces samen waar Dudok sinds 1945 bij betrokken was. Een groot gedeelte van zijn uitbreidings- en herbouwplannen werd echter wel uitgevoerd, zoals de uitbreidingswijk

⁸⁶ W.M. Dudok, brief aan het college van B&W, 20 mei 1950. HGA arch.nr. 0509, inv.nr. 17a.

Morgenstond die in 1953 bijna geheel gereed was, en ook het wederopbouwplan van de woonwijk rond de Sportlaan kwam geheel volgens het plan van Dudok gereed, zoals Bakker-Schut aan de architect meldde in een brief op 10 januari 1953.⁸⁷

Aangezien daarmee de taak van Dudok als stedenbouwkundige van de wederopbouw van 's-Gravenhage voltooid was, werd dan ook op 1 juli 1951 zijn contract met de stad beëindigd.⁸⁸ Een jaar na de nota van Bakker-Schut waren de plannen voor een cultureel centrum echter nog steeds niet van de grond gekomen. Dat de internationale status van de stad echter wel door steeds meer politici werd erkend blijkt uit een tweede nota van wethouder Feber uit 1952 waarin de congres- en cultuurfunctie van de stad en het belang van goede accommodatie hiervoor nogmaals werd onderstreept.⁸⁹ De plannen voor een cultureel centrum waren ondanks de vele pleidooien nog steeds niet van de grond gekomen. Aangezien Dudok niet meer contractueel aan 's-Gravenhage verbonden was, leek het er dan ook op dat hij niet of nauwelijks meer betrokken was bij zijn eigen plan. Zowel Feber als Bakker-Schut achtten Dudok nog steeds de aangewezen persoon voor het maken van een ontwerp, maar deze keuze werd, evenals vele andere keuzes omtrent het cultuurcentrum, niet gedragen door een meerderheid van de gemeenteraad.

Hoe het ideaal om van 's-Gravenhage een internationaal congres- en cultuurcentrum te maken uiteindelijk gerealiseerd werd, wordt besproken in het volgende hoofdstuk.

⁸⁷ P. Bakker-Schut, brief aan W.M. Dudok over de vorderingen van de wederopbouwplannen, 10 januari 1953, HGA arch.nr. 0509, inv.nr. 17a.

⁸⁸ Burgemeester Schokking, brief aan Dudok, 24 september 1951, HGA arch.nr. 0509, inv.nr. 17a.

⁸⁹ L.J.M. Feber, Nota betreffende de ontwikkeling van Den Haag als internationaal en cultureel centrum, 16 mei 1952. HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6601.

Hoofdstuk 4

Uitvoering van het ideaal: het Nederlands Congresgebouw van J.J.P. Oud.

Congresstad 's-Gravenhage

Op 6 november werd de tot dan toe belangrijkste, doorslaggevende nota gepubliceerd door het gemeentebestuur: *“Burgemeester en Wethouders achten thans het moment aangebroken om een begin van uitvoering te geven aan het plan met betrekking tot het cultureel centrum en wel door de stichting van een congresgebouw.”*⁹⁰ In deze nota werd het centrum dat ontworpen was als onderdeel van het wederopbouwplan in aansluiting bij het Gemeentemuseum door architect Dudok wederom aangehaald, evenals de wens van Van Gelder om op deze plaats een groots opgezet complex van culturele gebouwen te realiseren van vele jaren eerder. Zoals in het vorige hoofdstuk al duidelijk werd waren de vorm, functies en de precieze locatie van het complex in de afgelopen dertig jaar echter al aanzienlijk aangepast. Het congresgebouw bleek de hoogste prioriteit te hebben en bovendien in de ogen van velen een van de weinige functies die op deze plek – zo ver uit het centrum – geschikt was. In de nota werden onder andere de noodzaak van een congresgebouw, de locatie en de groepering van de realiseren gebouwen besproken. Opvallend is dat er ten opzichte van vorige pleidooien geen nieuwe argumenten werden aangedragen voor de bouw van een congresgebouw; het lijkt alsof inmiddels alles al tientallen malen beschreven was door verschillende auteurs. Zowel de toeristische als de congresfunctie werden wederom besproken als ook de vestiging van de vele internationale instellingen in de stad. Ook werd de nadruk gelegd op de nationale betekenis van de stad in de zin dat vele Nederlandse instellingen er reeds hun congressen en jaarvergaderingen hielden en dat de gevestigde hoofdkantoren van nationale organisaties evenals de culturele

⁹⁰ Nota van het college van B&W met betrekking tot het stichten van een congresgebouw te 's-Gravenhage, 6 november 1953, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6601.

bezienswaardigheden de belangrijkste redenen waren voor een bezoek door Nederlanders aan 's-Gravenhage. Een ontwikkeling van het congrescentrum zou het toerisme stimuleren maar ook de vestiging van internationale instituten en andersom. *“Voor deze ontwikkeling als cultureel brandpunt kan niet alleen het cultureel centrum als geheel, doch kan ook het congresgebouw als zodanig een belangrijke stimulans vormen.”* Daarbij kon niet alleen worden gedacht aan manifestaties van beeldende kunst, muziek maar ook aan cultuur in meer algemene zin zoals in uitdrukking kwam in talloze vormen van verenigingsleven. Een congresgebouw met een grote maar ook verschillende kleinere zalen zou voor dit facet van het cultureel leven nationaal en plaatselijk een belangrijke betekenis hebben.

De noodzaak van een dergelijk kostbaar bouwwerk lag volgens het college van B&W niet alleen in de omstandigheid dat de internationale concurrentie zeer scherp was met andere Europese congressteden als Londen, Brussel en Zürich, maar juist aan de in het verleden gemiste kansen van internationale bijeenkomsten waarbij in het stadium van voorbereiding aan 's-Gravenhage werd gedacht maar er niet voldoende vergaderaccommodatie kon worden geboden, zoals bij bijvoorbeeld de algemene vergadering van de Verenigde Naties. De stad kampte dus met een groot tekort aan geschikte accommodatie voor dergelijke bijeenkomsten. Voor het aantrekken van congressen, het stimuleren van de internationalisatie en het toerisme zou het cultureel centrum dan ook één stedenbouwkundig en architectonisch geheel moeten vormen en zou het congresgebouw als onderdeel daarvan een zodanige allure moeten bezitten dat het een vergelijking met soortgelijke gebouwen in het buitenland zou kunnen doorstaan.

Naast het congresgebouw als brandpunt vonden burgemeester en wethouders dat er een uitbreiding van het Gemeentemuseum gerealiseerd zou moeten worden, maar ook een nieuw onderwijsmuseum en een nieuw muziekconservatorium – drie functies die volledig werden overgenomen uit de nota van Bakker-Schut uit 1950.

Over de locatie van het centrum met bovengenoemde functies in Zorgvliet was reeds in eerdere jaren al besloten en burgemeester en wethouders vonden het dan ook niet nodig om de discussie hierover weer te starten, ware het niet dat de organisatie N.V. Exploitatie Maatschappij Scheveningen hiertegen bezwaar had ingediend en een voorstel deed om in de badplaats een aantal etablissementen af te breken omwille van de stichting van een congrescentrum.⁹¹ De argumenten van het uitgesproken seizoenskarakter van de badplaats en de ontwrichting van het badplaatsleven door het afbreken van etablissementen leken B&W voldoende om dit volledig af te wijzen.

Wat betreft de groepering en ligging van de gebouwen werd in deze nota ten opzichte van eerdere ideeën uitgebreid beargumenteerd wat de beste situatie zou opleveren. Dit toont aan dat de plannen zich al in een zeer serieus stadium bevonden. De besproken ligging werd opnieuw geïllustreerd door het ontwerp van Gemeentewerken dat Bakker-Schut bij zijn pleidooi in 1950 reeds had besproken. Zo werd de wenselijkheid voor een verbinding tussen het museum, het conservatorium en het congresgebouw uitgesproken vanwege de onderlinge ondersteuning, maar ook de ligging op het zuiden van het restaurant van het congresgebouw omwille van een zonnig terras en de aanwezigheid van een ondergrondse verbinding tussen de goed aan te rijden Johan de Wittlaan en het achter 't congresgebouw gelegen parkeerterrein. Ook diende het schoolmuseum dicht bij het Gemeentemuseum gelegen te zijn in verband met versterking van de museumfunctie. Uit een globale kostenraming kon worden opgemaakt dat moest worden gerekend op een bedrag van veertig miljoen gulden voor het totale complex en achttien miljoen gulden voor het congresgebouw alleen. Men ging er dus van uit dat het congresgebouw eerste prioriteit zou krijgen maar de overige gebouwen in de loop van de tijd eromheen gerealiseerd zouden worden. De Commissie Ad Hoc, die op 16 november 1953 werd benoemd door de leden van de Gemeenteraad om het

⁹¹ Brief van de N.V. Exploitatie Maatschappij Scheveningen aan het college van B&W over het bezwaar tegen de locatie Zorgvliet, november 1953, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6602.

voorstel van 6 november in studie te nemen, kwam in het voorjaar van 1954 tot de algemene conclusie dat er in 's-Gravenhage inderdaad grote behoefte was aan een congresgebouw.⁹² Daarmee kon eindelijk worden doorggegaan met de verdere uitwerking van de plannen.

Prijsvraag of uitnodiging

Zoals bij de eerder besproken projecten van internationale betekenis – het Vredespaleis, het Gemeentemuseum en het Cultuurcentrum van na de Tweede Wereldoorlog – rees ook nu weer de vraag op welke manier er een architect voor het ontwerp van het congresgebouw gekozen moest worden. Het college van B&W had in eerste instantie een sterke voorkeur om het ontwerp van het gehele culturele centrum door meerdere architecten te laten tekenen aangezien de gebouwen van zo'n verschillend karakter waren dat het praktisch onmogelijk zou zijn om één individu zich er in zo'n beperkte tijdsperiode volledig in te laten verdiepen terwijl de gebouwen niet tegelijkertijd tot stand zouden komen.⁹³ Voor de architectenkeuze waren in feite drie mogelijkheden: het uitschrijven van een open prijsvraag, het aanstellen van een architectencombinatie of het geven van een meervoudige opdracht zoals de voorkeur verdiende. Met name de weerstand tegen het uitschrijven van een prijsvraag werd door velen in de Haagse gemeentepolitiek geuit, zoals dit ook al jaren geleden werd gedaan in de betogen voor aanwijzing van een architect voor het ontwerp van het Gemeentemuseum en het Cultuurcentrum van Dudok. De meest opvallende reactie was echter van architect Jacobus Johannes Pieter Oud (1890-1963), die in de jaren daarvoor een groot project had afgerond in 's-Gravenhage; het hoofdkantoor voor de Bataafse Import Maatschappij (1939-1946) aan de Wassenaarseweg, het latere hoofdkantoor van Shell. In een brief aan het college van B&W stelde hij dat een open of

⁹² Persbericht over aanstelling Commissie Ad Hoc, 9 december 1953, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6602; Notulen vergadering Commissie Ad Hoc inzake de noodzaak van een congresgebouw in 's-Gravenhage, 22 januari 1954, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6602.

⁹³ Nota B&W 6 november 1953 (zie noot 90).

gesloten prijsvraag in feite niet veel verschilde van een meervoudige opdracht aangezien in alle drie de gevallen een jury de ontwerpen beoordeelde en er zo in feite bescherming voor de opdrachtgever was tegen verwijten van partijdigheid. *“Iets waar op grond van bekwaamheid dikwijls alle redenen toe is, maar wat onder de huidige vorm van democratie niet toegejuicht wordt.”*⁹⁴ Aan het uitschrijven van prijsvragen zaten echter volgens Oud talloze nadelen. Zo zouden zij veel jong talent aantrekken, dat nog nauwelijks ervaring in het uitvoeren van ontwerpen had. *“De architect heeft, behalve kunde en talent, ook een grote mate van karaktervastheid nodig, die hij het beste verwerft in de strijd, die de maatschappij elke poging tot vernieuwing opdringt.”* Daarnaast had een prijsvraag het grote nadeel dat de opdrachtgever – in dit geval de gemeente – weinig inspraak zou hebben bij de keuze voor een ontwerp aangezien deze zou worden bepaald door een vakjury. Deze jury bestond volgens Oud echter in de meeste gevallen niet uit bekwaame architecten maar uit mensen met bovenal diplomatiek talent, die met veel verschillende meningen rekening zouden moeten houden en zich daarom niet zozeer met de architectonische kwaliteit van de ontwerpen zouden bezighouden. Volgens Oud zou uit een dergelijke jury dus niet de beste keuze voortkomen. Oud suggereerde dan ook dat de beste manier om tot een goede architect te komen zou zijn door de opdrachtgever zelf een keuze te laten maken uit een selectie door de kunstcriticus voorgelegde namen waardoor de opdrachtgever zou kunnen onderzoeken welk soort werk hem het meeste genoegen schonk en waarin hij zelf het meeste vertrouwen had voor het doel dat hij nastreefde. Intensief contact tussen opdrachtgever en architect was volgens Oud onontbeerlijk voor een goed ontwerp. *“Vooral daarin schieten prijsvragen hopeloos tekort. Ze leiden, door dit gebrek aan permanent contact tot bouwplaten-architectuur, niet tot werkelijkheden in staal of steen.”*

⁹⁴ Brief van architect J.J.P. Oud aan het College van B&W over de wijze van aanstellen van een architect, oktober 1953, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6605.

Het betoog van Oud voor een directe keuze van een architect zonder tussenkomst van een jury doet sterk denken aan de nota van wethouder van Openbare Werken J. Kok uit 1919 waarin hij pleitte voor aanwijzing van H.P. Berlage als architect voor het Gemeentemuseum. In deze brief schemert duidelijk de frustratie door die Oud zal hebben gehad na de afwijzing van zijn inzending voor de prestigieuze besloten prijsvraag voor het Provinciehuis in 's-Gravenhage in 1951, waar uiteindelijk werd gekozen voor het ontwerp van Fredericus Petrus Josephus Peutz (1896-1974). Het lijkt daarom ook aannemelijk dat Oud met deze brief zijn eigen positie als bekwaam architect wilde verstevigen en het gemeentebestuur indirect wilde wijzen op zijn goede kwaliteiten voor de opdracht voor ontwerp van het congresgebouw.

Nog scherper beargumenteerd was het betoog van directeur van de Gemeentelijke Dienst voor Wederopbouw en Stadsontwikkeling P. Bakker-Schut die in een vertrouwelijke brief aan het college van burgemeester en wethouders uiteenzette welke nadelen er zaten aan een openbare prijsvraag en een meervoudige opdracht ten opzichte van een enkelvoudige opdracht. Het grootste nadeel lag in zijn ogen in het tijdsverlies dat bij de eerste twee opties zou ontstaan vergeleken met het verstrekken van een opdracht aan één architect. Zoals uit het door Bakker-Schut opgestelde schema blijkt zou het totale proces vanaf het opstellen van een programma van eisen tot de aanbesteding en gunning van de opdracht voor een ontwerp van het congresgebouw in het geval van de aanstelling van één architect slechts vierentwintig maanden duren, terwijl dit in het geval van een prijsvraag of meervoudige opdracht veertig tot achtenveertig maanden zou duren.⁹⁵ Dit tijdsverlies lag niet in hoofdzaak bij de termijn voor inzending van de projecten, maar voornamelijk bij de voorbereiding en de beoordeling van de projecten. Behalve het tijdsaspect noemde Bakker-Schut voor elk van de drie opties nog een ander nadeel. Bij een open prijsvraag was dit het volgens Bakker-Schut

⁹⁵ Vertrouwelijke brief van P. Bakker-Schut aan het college van B&W aangaande de wijze van architectenselectie, 15 september 1955, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6605.

algemeen bekende verschijnsel van onthouding van deelname van de meeste gerenommeerde architectenbureaus. Bij een meervoudige opdracht waarbij de bekendste Nederlandse architecten werden uitgenodigd voor het maken van een ontwerp rees de vraag welke architecten dan deel zouden moeten uitmaken van de vakjury om de ontwerpen te beoordelen. Als bezwaar bij een enkelvoudige opdracht noemde hij het volgende: *“Aangezien in de Nederlandse architectenwereld niet een enkele topfiguur valt aan te wijzen, is het bij aanwijzing van één persoon denkbaar, dat uit de architectenwereld acties zullen voortkomen. In het bijzonder wanneer de keuze op een niet-Hagenaar zou vallen, kan men acties van de Haagse architecten verwachten.”* Dit laatste punt weerlegde Bakker-Schut echter direct door de vergelijking te leggen naar soortgelijke objecten als het te bouwen congresgebouw zoals de Amsterdam R.A.I. (1951-1961) naar ontwerp van Sandor Bodon (1906-1993) en het Muziekcentrum in Rotterdam – naar ontwerp van Reinder Hermanus Fledderus (1910-1970) en de gebroeders Herman Kraayvanger (1903-1981) en Evert Kraayvanger (1899-1978); bij beide projecten was een enkelvoudige opdracht gegeven – in het geval van de R.A.I. een architectencombinatie – en daar waren geen moeilijkheden bij komen kijken. De brief van Bakker-Schut was doorslaggevend; na een uitvoerig overleg van B&W over bovenstaande tijdsberekening en argumentatie van Bakker-Schut kwam men tot het unanieme oordeel dat voor het ontwerpen van het congresgebouw toch een enkelvoudige opdracht moest worden gegeven.⁹⁶ Ook werd in deze vergadering een besluit genomen over de aan te wijzen architect. De keuze was gevallen op J.J.P. Oud. *“De naam van de heer Oud als architect en de positie, welke hij in de Nederlandse architectenwereld inneemt, zijn genoegzaam bekend dan dat zulks nog nadere toelichting zou behoeven. (...) De commissie is er met B&W van overtuigd, dat van een architect als de heer Oud een conceptie kan worden verwacht, welke een alleszins waardige oplossing zal brengen voor een*

⁹⁶ Notulen van vergadering college van burgemeester en wethouders, 12 april 1956, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6607.

congresgebouw, doch tevens dienen te omvatten de ruimtelijke indeling van het gehele voor het culturele centrum beschikbare terrein.” Oud werd in de ogen van B&W dus zeker beschouwd als een architect met een zodanig grote reputatie dat hij zeer geschikt zou zijn voor een dergelijk omvangrijke opdracht als het congresgebouw en ontwerp van de gehele overige ruimtelijke indeling. Welke invloed de eerdergenoemde brief van Oud op deze keuze kan hebben gehad is onduidelijk. Wel is aan te nemen dat Oud hiermee indruk had gemaakt op het college van B&W. In het voorjaar van 1956 zou de architect aan burgemeester Schokking hebben meegedeeld dat hij de opdracht in beginsel zou aanvaarden. Naast het hoofdkantoor van de B.I.M. in 's-Gravenhage werkte Oud op het moment van toezeggen van het ontwerp voor het congresgebouw aan de realisatie van het Vrijzinnig Christelijk Lyceum aan de Segbroeklaan in 's-Gravenhage, twee grote projecten in korte tijd in dezelfde stad. Daarnaast werkte hij in de jaren veertig en vijftig aan drie grote projecten in Rotterdam; het hoofdkwartier van kantoorartikelenfirma Esveha aan de Rijswijkseweg (1947-1950), de Spaarbank aan de Botersloot (1942-1957) en het kantoor voor levensverzekeringsmaatschappij De Utrecht aan de Coolsingel (1954-1961). Deze naoorlogse ontwerpen verschilden in zekere mate van het werk waarmee Oud voor de oorlog een internationale reputatie opbouwde. Woonwijk De Kiefhoek (1925-1930) in Rotterdam wordt in internationale overzichtswerken beschreven als exemplarisch voor Ouds functionalistische, strakke en heldere architectuur waardoor hij werd gezien als pionier van het modernisme – het ‘Nieuwe Bouwen’ – naast grootheden als Ludwig Mies van der Rohe (1886-1969), Walter Gropius (1883-1969) en Le Corbusier – Charles-Édouard Jeanneret-Gris (1887-1965) waarmee hij in 1927 deelnam aan de woningbouwtenoonstelling op de Weissenhof in Stuttgart.⁹⁷ De ontwikkeling in Ouds latere werk toont een afstand van de puur zakelijke architectuur naar een bouwstijl waarin hij meer expressie legde, gebruik maakte van materialen als bak- en natuursteen en meer nadruk legde op ornament, in zijn eigen

⁹⁷ J. Charité, Biografisch woordenboek van Nederland deel 3, 's-Gravenhage 1989, pp. 443-446.

woorden “*poëtisch functionalisme*”.⁹⁸ Hoewel dit latere werk van Oud in internationale overzichtswerken en met name in de Verenigde Staten – waar Mies van der Rohe en Gropius naartoe waren getrokken in de oorlog – sterk werd bekritiseerd en gezien werd als verraad aan de strakke ‘*International Style*’, bleef Oud in Nederland een veelgevraagd en geliefd architect zoals blijkt uit de vele bovenstaande projecten. Oud had in de ogen van het college van B&W dus zowel nationaal als internationaal een zeer sterke positie die de opdracht van het congresgebouw als onderdeel van het internationale culturele centrum van ’s-Gravenhage waardig was.

Exploitatie van het congresgebouw: voorbeelden uit het buitenland

Uit de nota van 6 november 1953 over het stichten van een congresgebouw als onderdeel van het culturele centrum blijkt dat ’s-Gravenhage een zeer belangrijke strategische plaats werd geacht in de internationale culturele-, politieke- en bedrijfs wereld. In de volgende jaren werd de ontwikkeling van deze positie van de stad verder onderzocht, ook ten opzichte van andere binnen- en buitenlandse congressteden.⁹⁹ Uit dit onderzoek bleek dat het aantal congressen dat gehouden werd in de stad in 1950 slechts eenentwintig was met een gastenaantal van negenentachtigduizend terwijl dit in 1954 al was gestegen naar vijftiennegentig congressen met een gastenaantal van honderdvijftienduizend.¹⁰⁰ Het aantal buitenlandse gasten van congressen in ’s-Gravenhage was ten opzichte van 1949 vermeerderd met zeventig procent en ook het totaal aantal overnachtingen van buitenlandse gasten in de stad steeg vanaf 1950 met vijftwintig procent.¹⁰¹ Als congresland stond Nederland in

⁹⁸ J.J.P. Oud, ‘Het Congresgebouw van ’s-Gravenhage’, *’s-Gravenhage 13* (1958), nr. 9 (september), pp. 32-26.

⁹⁹ Notulen van vergadering college B&W en Commissie Ad Hoc met bijlagen van de onderzoeksuitkomsten van de congresmogelijkheden van ’s-Gravenhage en voorbeelden van congresgebouwen uit het buitenland, 29 november 1954, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6602.

¹⁰⁰ Bijlage A, overzicht van het aantal congressen in de stad de afgelopen jaren, bij notulen vergadering 29 november 1954 (zie noot 99).

¹⁰¹ Bijlage C, overzicht van het aantal nationale en internationale gasten, bij notulen vergadering 29 november 1954 (zie noot 99).

1954 van de achtentwintig Europese landen op de zevende plaats maar de verschillen met de landen daarboven waren minimaal. Om deze positie te verbeteren met de bouw van het congresgebouw achtte men het daarom belangrijk om te kijken naar de voorbeelden van concurrerende congressteden in het buitenland en dan met name de ligging, exploitatie, indeling en capaciteit van de congresgebouwen.

Van de vier bezochte en gedetailleerd beschreven accommodaties bleek de capaciteit te liggen tussen de vijftienhonderd en zesendertighonderd plaatsen. Het Palais des Beaux-Arts in Brussel naar ontwerp van architect Victor Horta (1861-1946) was het oudste voorbeeld uit 1928. Dit gebouw was in november 1952 bezocht door de directeur van Gemeentewerken ’s-Gravenhage en daarvan was verslag uitgebracht.¹⁰² In het verslag werd met name ingegaan op de indeling en capaciteit van het gebouw. Verdeeld over een begane grond, een beletage en een verdieping onder straatniveau lagen een grote en een kleine concertzaal, tentoonstellingszalen en verschillende ruimten die mogelijkheden boden voor filmvertoningen, conferenties en andersoortige bijeenkomsten. De Henri Le Boeuf-zaal, die een capaciteit van tweeëntwintighonderd plaatsen had, werd zo’n tweehonderdvijftig keer per jaar bezet terwijl de verschillende elkaar opvolgende tentoonstellingen tot honderdvijftigduizend bezoekers trokken. “*Men betreurt het thans dat het Paleis van de Schone Kunsten destijds niet groter en fraaier is opgezet. Hoewel in de eerste jaren veel kritiek is geuit op de te grote opzet van het geheel, is het Paleis van de Schone kunsten thans positief te klein.*” Veel minder werd in het verslag ingegaan op de bijzondere centrale ligging van het gebouw, tussen de Ravensteinstraat en de veel hoger gelegen Koningsstraat waardoor het als het ware een traprede vormde tussen het park en het Koningsplein enerzijds en de benedenstad anderzijds.¹⁰³

¹⁰² Bijlage J, beschrijving van het Palais des Beaux-Arts in Brussel, bij notulen vergadering 29 november 1954 (zie noot 99)

¹⁰³ S. Jacobs, *Architecturale en stedenbouwkundige analyse van het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel*, Gent 2000, pp. 10-11.

Afb. 36 en 37. Palais des Beaux-Arts naar ontwerp van Victor Horta, 1928.

Afb. 38. Locatie van het Palais des Beaux-Arts (A) te Brussel geprojecteerd op een stadskaart uit 1920. B= parlamentsgebouwen, C= Koninklijk Paleis, D= Museum voor Schone Kunsten, E= Justitiepaleis.

Bovendien bevond het zich in de nabijheid van een aantal belangrijke representatieve bouwwerken, zoals het door Horta's leermeester Alphonse Hubert François Balat (1819-1895) ontworpen Museum voor Schone kunsten, het Justitiepaleis naar ontwerp van Joseph Philippe Poelaert (1827-1879), de parlamentsgebouwen en het Koninklijk Paleis. Het Paleis voor de Schone kunsten vormde dus vooral een goed voorbeeld voor 's-Gravenhage met zijn optimale bezetting en niet zozeer de ligging, aangezien er in 's-Gravenhage werd gestreefd naar realisatie van het congresgebouw buiten de oude binnenstad. Een tweede voorbeeld waarvan na bezoek door wethouder Feber en Bakker-Schut op 23 juni 1952 verslag werd gedaan was het Kunst und Kongresshaus in het Zwitserse Luzern dat in 1934 gebouwd was naar ontwerp

van Armin Meili (1892-1981). Van dit gebouw was de ligging zeker bijzonder te noemen, aangezien het naast het station aan de rand van de Vierwaldstättersee lag, “(...) op een terrein tussen spoor en water waar voorheen niemand belangstelling voor had.”¹⁰⁴ De focus van dit gebouw was in eerste instantie gericht op congressen, met een grote centrale zaal met plaats voor twaalfhonderd mensen en daaromheen gelegen kleinere zalen en nevenruimten. De capaciteit van het Kunst und Kongresshaus lag met een totaal aantal plaatsen van vijftienhonderd een stuk lager dan in Brussel maar het gebruik van het gebouw was zeer divers.

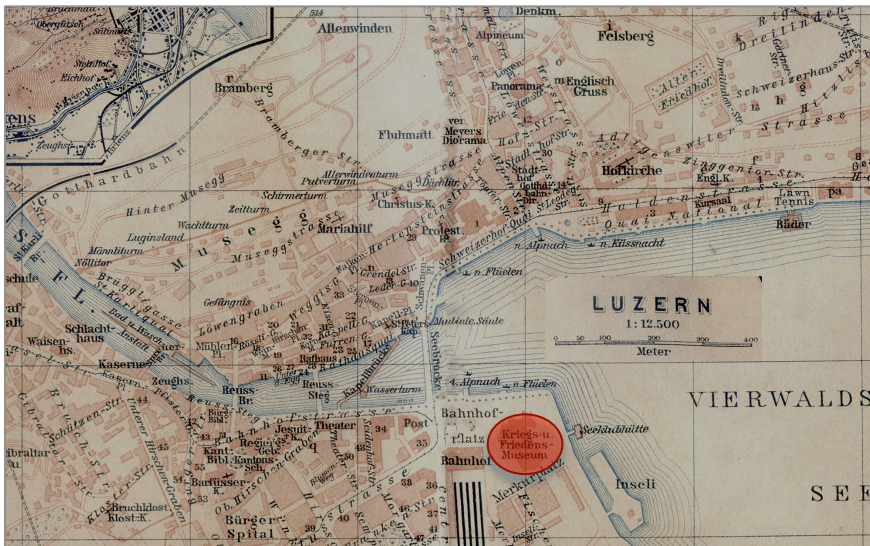
Eveneens aan het water gelegen was het Kongresshaus in Zürich. Dit gebouw bestond uit een oud gedeelte – concertgebouw de Tonhalle dat gebouwd was tussen 1893 en 1895 door architecten Ferdinand Fellner (1847-1916) en Hermann Helmer (1849-1919) – en een nieuw gedeelte dat in 1939 werd gebouwd door de Zwitserse Coelestin Moser (1860-1936). Het Kongresshaus bezat dus een grote en een kleine negentiende-eeuwse concertzaal en een aanbouw die bestond uit een congreszaal met restaurant, wintertuin en terrassen. De ligging van het congresgebouw aan de Zürichsee, dicht bij het eind van de Bahnhofstrasse werd door de schrijvers van het verslag zeer gunstig geacht hoewel het complex op geruime afstand van het station lag.¹⁰⁵ Het complex bood ruimte aan vijftientwintighonderd personen tot wel drieduizend bij banketten waarbij het gehele complex werd gebruikt. De exploitatie van het gebouw was zeer veelzijdig; gedurende het gehele jaar werden vele autoshows gehouden maar ook talloze tentoonstellingen, congressen, concerten, lezingen en andersoortige bijeenkomsten. Als laatste relevante voorbeeld werd de Royal Festival Hall in Londen genoemd, naar ontwerp van architectenbureau Holland, Hannen & Cubitts (1810-1976). Dit gebouw was in november 1952 bezocht door de directeur van Gemeentewerken toen het net anderhalf jaar geopend was. In

¹⁰⁴ Bijlage K, beschrijving van het Kunst und Kongresshaus te Luzern, bij notulen vergadering 29 november 1954 (zie noot 99).

¹⁰⁵ Bijlage M, beschrijving van het Kongresshaus te Zürich, bij notulen vergadering 29 november 1954 (zie noot 99).

het verslag wordt de nadruk gelegd op de talloze parallellen die de stad Londen met 's-Gravenhage had.¹⁰⁶ Ze werd er in Londen gekozen voor een excentrieke ligging voor het cultuurcentrum en werd de totstandkoming daarvan ten volste gestimuleerd. Het gebouw was namelijk gelegen in het totaal vervallen stadsgedeelte South Bank, aan de rivier Thames nabij de Waterloo Bridge en de Hungerford Bridge. De stad zag deze omgeving als veelbelovend voor de toekomst en een uitgelezen plaats om een dergelijke centrum met culturele gebouwen te ontwikkelen. In de volgende jaren zouden een theater, hotelaccommodaties, restaurants en andere relevante functies worden gerealiseerd rondom de Royal Festival Hall. Daarnaast was er in Londen net als 's-Gravenhage veel vraag naar zowel een congresgebouw als een concertgebouw aangezien de in de Tweede Wereldoorlog verwoeste Queens Hall (1893) en de sterk verouderde Royal Albert Hall (1871) destijds niet meer in de behoeften van de Engelse hoofdstad konden voorzien. Wat de schrijver van het verslag als zeer bijzonder opmerkte was de hoogte van de centrale zaal die uitstak boven de omliggende ruimten: “De gehele zaal is als het ware ingebed in de omgevende ruimten waardoor een acoustische afscherming van de buitenwereld is bereikt, welke in een stad onmisbaar is en welke blijkens de praktijk een volledig succes is.” De zaal was uniek ten opzichte van de hiervoor genoemde zalen van andere congresgebouwen omdat zij geschikt was voor veelzijdig gebruik. De zaal kon voor congressen, concerten, theater- en balletvoorstellingen ingezet worden en beschikte over verplaatsbare verticale staalconstructies aan weerszijde van de toneelopening waardoor elke gewenste breedte van het voorbeeld van het toneel kon worden verkregen. Met een capaciteit van drieduizend personen behoorde de Royal Festival Hall in Londen tot een van de grootste congresgebouwen in West-Europa en vormde met zijn excentrieke ligging en multifunctionaliteit misschien wel het belangrijkste voorbeeld voor congresstad 's-Gravenhage.

¹⁰⁶ Bijlage O, Royal Festival Hall, bij notulen van de vergadering van 29 november 1954 (zie noot 99).

Afb. 39. Kunst und Kongresshaus te Lucerne naar ontwerp van architect Armin Meili, 1934 met rechts daarvan het station. Afb. 40. Locatie van het Kunst und Kongresshaus geprojecteerd op een kaart van Lucerne uit 1910.

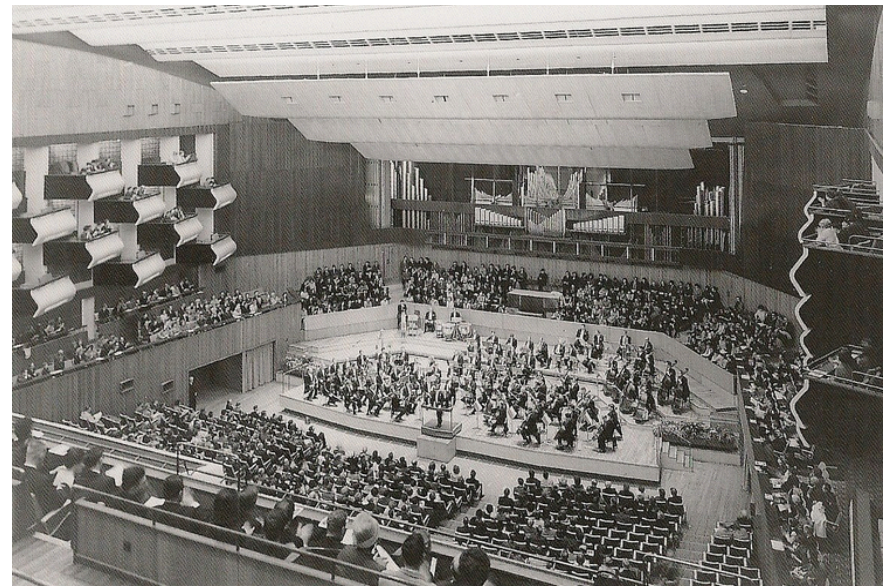
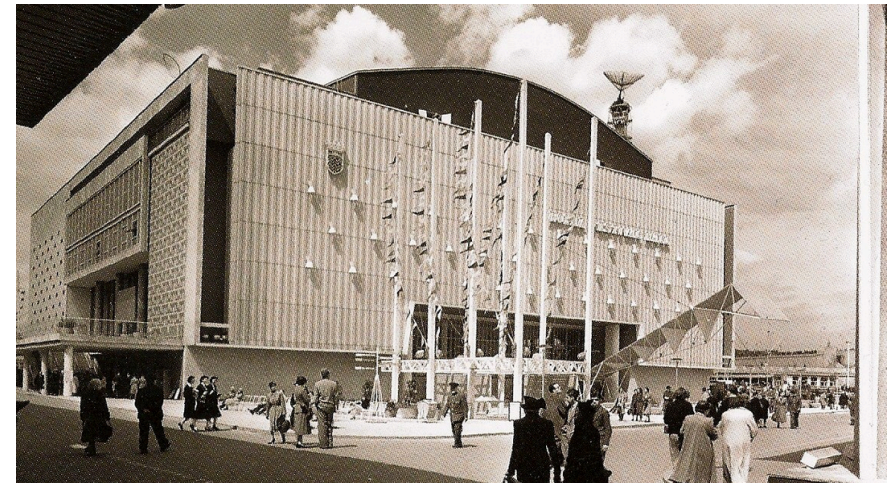
Afb. 41. Vogelvlucht van het complex van Kongresshaus te Zürich naar ontwerp van Haefeli en Moser, 1939. A= Tonhalle, B= aanbouw congresgebouw. Afb. 42. schematische weergave van de ligging van het Kongresshaus ten opzichte van het centrum en het station, 1949.

Afb. 43. Fragment van stadskaart Londen 1950. A= locatie Royal Festival Hall, B= Dome of Discovery, C=Houses of Parliament, D= Buckingham Palace, E= The Tower.

Afb. 44. South Bank in aanbouw, 1950. A= Royal Festival Hall, B= tijdelijk tentoonstellingsgebouw Dome of Discovery ter gelegenheid van het Festival of Britain in 1951.

Afb. 45. Royal Festival Hall, 1951.

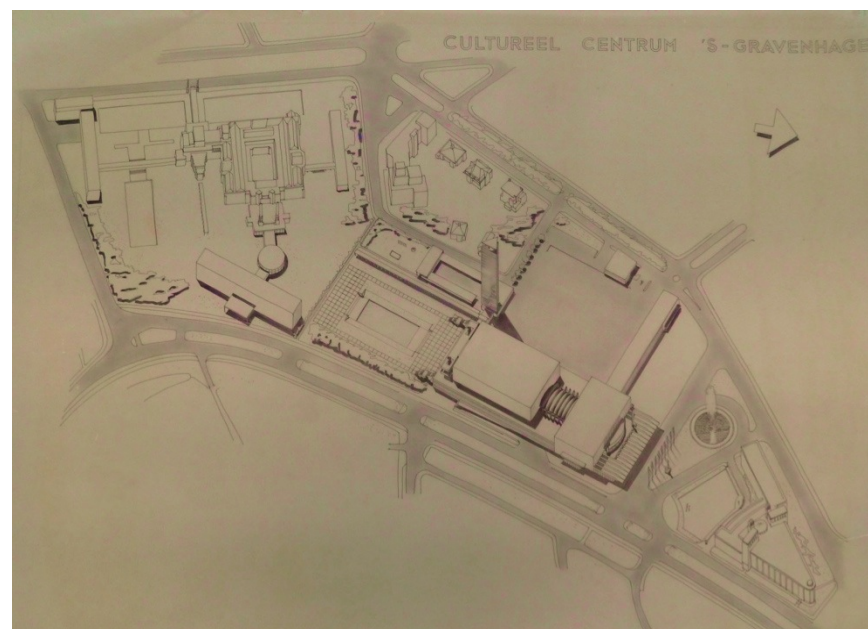
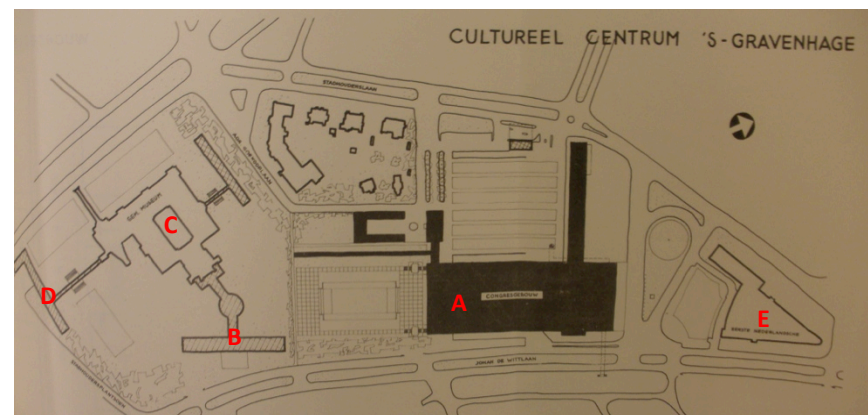
Afb. 46. Centrale zaal van de Royal Festival Hall in Londen. Deze was geschikt voor verschillende doeleinden als congressen, concerten, theater- en balletvoorstellingen.

Het eerste ontwerp

Dankzij de verschillende bezoeken van gemeentelijk ambtenaren en de Commissie Ad Hoc aan congressteden in het buitenland werden nieuwe inzichten verkregen. De kennis van de buitenlandse voorbeelden van congresgebouwen met een zeer veelzijdige exploitatie en een goede bezetting van de gebouwen door het jaar heen leidden er toe dat er opnieuw uitvoerig werd gesproken over in hoeverre het Haagse congrescentrum voor verscheidene nevendoeleinden beschikbaar moest zijn. Zoals al in de nota van 6 november 1953 werd beschreven zou een gebouw dat alleen bestemd was voor congressen te beperkt zijn en ook niet voldoende emplooi hebben. Het college van B&W en de Commissie Ad Hoc waren het er over eens dat het noodzakelijk zou zijn om het gebouw ook dienstbaar te maken aan andere doeleinden, zelfs als die niet op zuiver cultureel terrein zouden liggen, zoals kleine muziekkuitvoeringen, amateurtoneel, kunstveilingen, filmvertoningen en sportdemonstraties. Bovendien zou er ruimte zijn voor kantoorlokalen ten behoeve van internationale organisaties en de voorbereiding van congressen en zou een restaurant en cafetaria in het gebouw worden gevestigd. Accommodatie voor regelmatig terugkerende concerten, opera-, ballet- en (beroeps)toneelvoorstellingen zou het congresgebouw naar mening van B&W niet moeten bieden, aangezien deze nog steeds beter werden geacht in het stadscentrum.¹⁰⁷ Wat de capaciteit van het gebouw betreft werd in het rapport gesproken over een voorlopig bouwprogramma van drie verdiepingen met een souterrain, waarin een grote congreszaal voor vijftienghonderd tot drieduizend personen verwerkt was en kleinere zalen van onderscheidenlijk vijfhonderd, tweehonderdvijftig en honderd personen. Over de grootte van de congreszaal stelde Burgemeester en Wethouders het volgende: *“Hier ter stede moeten ook zeer grote congressen – met hun gasten – ondergebracht kunnen worden, omdat de Gemeente in staat moet zijn de concurrentie met de*

¹⁰⁷ Rapport van de Commissie Ad Hoc en het college B&W over het congresgebouw, 14 april 1956, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6608, p. 2.

Afb. 47. J.J.P. Oud, stedenbouwkundige situatieschets van het cultureel centrum, 1958, A= congresgebouw, B= uitbreiding Gemeentemuseum, C= Gemeentemuseum, D= Onderwijsmuseum, E= Eerste Nederlandsche Verzekeringsmaatschappij.
Afb. 48. J.J.P. Oud, vogelvlucht van het cultureel centrum, 1958.

*buitenlandse steden in dit opzicht vol te houden.*¹⁰⁸ Met name de omvang van de zalen in gebouwen te Zürich en Londen zal dus grote indruk hebben gemaakt bij de bezoeken. Wat betreft de exploitatie stelde men dat het in dit stadium van voorbereiding nog onmogelijk was om betrouwbare cijfers omtrent de te verwachten exploitatie-uitkomsten te geven aangezien in Nederland op dat moment geen vergelijkbare objecten te vinden waren en dat vergelijking met dergelijke gebouwen in het buitenland erg lastig was omdat zowel de inkomsten als de uitgaven van een congresgebouw in sterke mate werden bepaald door de voor een bepaald land karakteristieke omstandigheden op economisch en cultureel gebied. *“Maar zelfs indien een exploitatietekort zou ontstaan – waarop in de eerste jaren na de totstandkoming waarschijnlijk zal moeten worden gerekend – dan nog is het de opvatting van Burgemeester en Wethouders dat moet worden overgegaan op de stichting van het culturele centrum met congresgebouw, wil ‘s-Gravenhage zijn cultureel-internationale functie handhaven en verder ontwikkelen.”*¹⁰⁹ Wat betreft de groepering van de gebouwen in het culturele centrum had zich inmiddels een wijziging voorgedaan. In de nota van 1953 werd gesproken over het in fasen realiseren van vier bouwwerken: een congresgebouw, een uitbreiding van het Gemeentemuseum, een nieuw museum voor onderwijs en een conservatorium. In 1956 zag men echter af van plaatsing van het conservatorium in het culturele centrum in Zorgvliet aangezien de plannen hiervoor zich reeds in een gevorderd stadium bevonden en koppeling van beide plannen vertraging voor het conservatorium zouden kunnen veroorzaken.¹¹⁰ Bovendien zou het weglaten van dit onderdeel betekenen dat er meer ruimte voor overige functies zou ontstaan op het terrein. Dit betekende ook dat er nu een compleet andere opzet zou moeten komen dan eerder in 1950 was bedacht, waarin het Gemeentemuseum en het congresgebouw niet meer aan elkaar gekoppeld zouden zijn door middel van het Koninklijk Conservatorium. Het ontwerp dat

architect Oud in september 1958 presenteerde gaf dan ook een geheel andere indeling van het terrein in Zorgvliet. Oud situeerde zijn congresgebouw en het culturele centrum aan de Johan de Wittlaan, tussen de gebouwen van de Eerste Nederlandsche Verzekeringsmaatschappij (1955) en het Gemeentemuseum. Het congresgebouw was van de verzekeringsmaatschappij gescheiden door een plein van formaat met vijvers en een plantsoen. De scheiding van het Gemeentemuseum werd gecreëerd door middel van een ruime tuin met zit- en wandelterrassen. De voorgevel van het congresgebouw was gericht naar het noorden en lag aan het vijverplein. De grande entrée van het gebouw was aan dit plein met rotonde gedacht en niet aan de drukke Johan de Wittlaan met doorgaand verkeer om opstopping op deze weg te voorkomen. *“Nadat de passagiers – overdekt – zijn uitgestapt, kan men de auto langs het gebouw en dan rechtsaf, onder het gebouw door, naar het er achter, aan de Stadhouderslaan liggende parkeerterrein brengen.”*¹¹¹ Het gebouw beschikte aan de achterzijde – zoals in de nota van 1953 al werd besproken – over een restaurant met terras op het zuiden aan de rechthoekige tuin, die tevens gebruikt kon worden als expositieruimte. Het congresgebouw zelf bestond uit een groot rechthoekig hoofdgebouw dat met de lange zijde aan de Johan de Wittlaan lag, een langwerpige vleugel die het voorplein aan de zijde van de Eerste Nederlandsche mede afsloot en een driehoekige zeventien verdiepingen tellende hoteltoeren. In het ontwerp had Oud ook de twee overige gewenste gebouwen geprojecteerd; de uitbreiding van het Gemeentemuseum in het verlengde van de rechthoekige tuin, door glazen wandelgangen en mogelijk een ronde beeldenzaal verbonden aan het museum. Het onderwijsmuseum was geprojecteerd op de hoek van de Stadhouderslaan en het Stadhoudersplantsoen en was in dit ontwerp verbonden aan het Gemeentemuseum. Oud had met dit ontwerp dus de volledige ruimte van het voor het culturele centrum bestemde terrein benut.

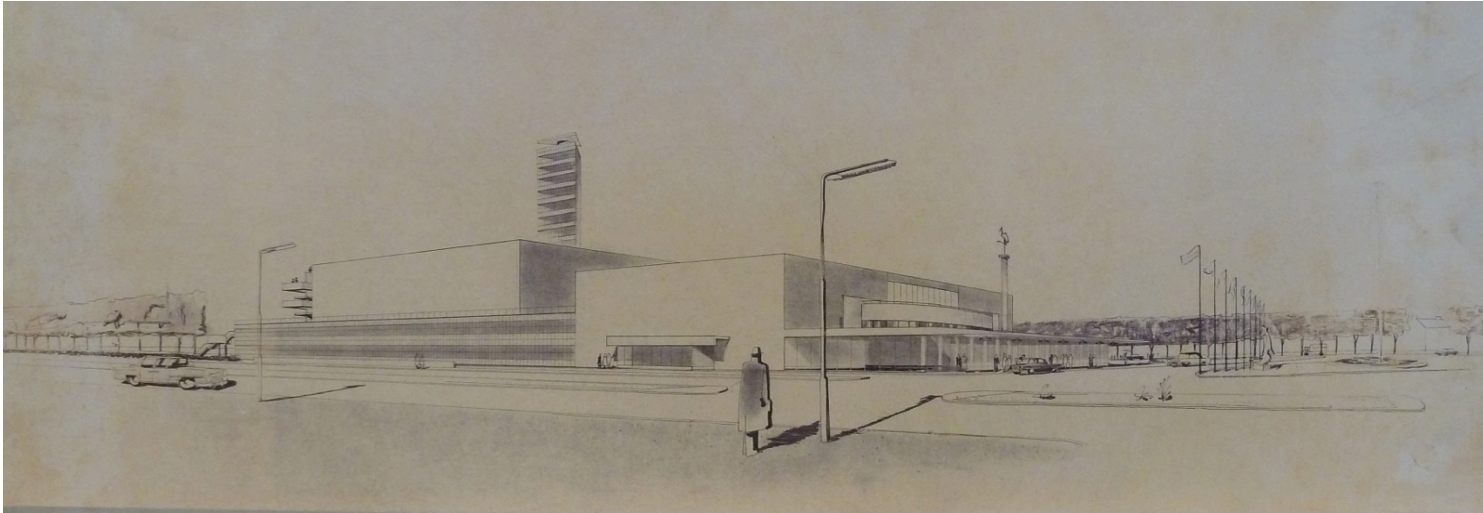
¹⁰⁸ Rapport 14 april 1956 (zie noot 107), p. 4.

¹⁰⁹ Rapport 14 april 1956 (zie noot 107), p. 11.

¹¹⁰ Rapport 14 april 1956 (zie noot 107), p. 10.

¹¹¹ Gemeentesecretarie van ‘s-Gravenhage, Beschrijving van het congresgebouw, 1 september 1958. HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6608.

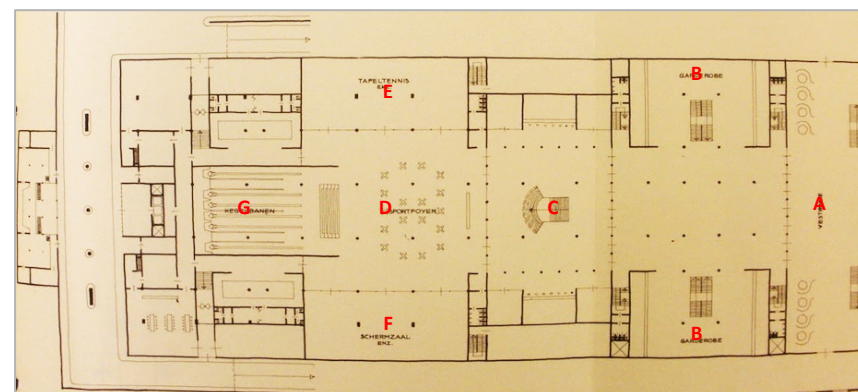

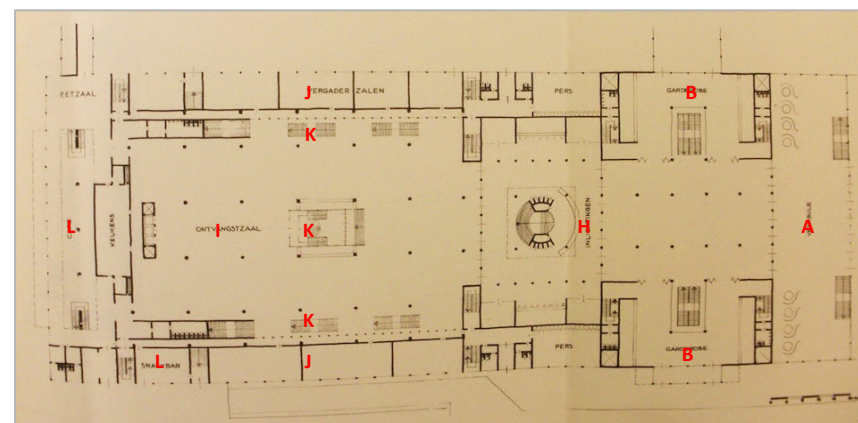
Afb. 49. J.J.P. Oud, perspectief op het congresgebouw vanaf de Johan de Wittlaan vanuit noordoostelijke richting met zicht op de hoofdentree en het voorplein, 1958.
Afb. 50. J.J.P. Oud, perspectief op het congresgebouw vanaf de Johan de Wittlaan vanuit zuidelijke richting met zicht op de achterkant van het congresgebouw, 1958.

Het hoofdgebouw van het congrescentrum, een rechthoekig gebouw van honderdtachtig meter bij zeventig meter in oppervlakte, was ontworpen met de grote zaal voor maximaal drieduizend personen in het centrum. In het souterrain bevonden zich de sportruimten met verschillende nevenruimten als kleedkamers. De begane grond diende als een grote ontvangsthal met in het midden een informatiebalie. Een centraal trappenhuis en twee trapgangen aan weerszijden van de ontvangsthal leidde de bezoeker naar de grote congreszaal, die reikte tot de hoogte van het gebouw en geschikt zou zijn voor veelzijdig gebruik. In de zaal bevond zich de techniek voor muziek-, theater-, film- en balletvoorstellingen maar ook vertaalinstallaties voor congressen zouden aanwezig zijn. De twee kleinere zalen voor vijfhonderd personen, de toneelzaal en de gehoorzaal voor muziekuitvoeringen, bevonden zich aan de noordzijde van het gebouw op de eerste verdieping. Naast beide zalen werd een ruime vergader- of danszaal ontworpen waar recepties of conferenties gehouden konden worden en die te gebruiken waren in combinatie met de toneel- en gehoorzaal. Rondom de grote zaal waren verscheidene kleinere zalen en kantoorkamers verwerkt in het ontwerp die voor vele doeleinden konden worden ingericht. Het restaurant als laatste werd over de volle breedte van de zuidzijde van de begane grond van het congresgebouw gesitueerd met erboven en ervoor de terrassen. De losstaande hoteltoeren was rechtstreeks met het congresgebouw verbonden. De opzet van het congresgebouw in de vorm van een groot rechthoekig blok met de zeventien verdiepingen tellende toren was in verhouding tot de omliggende lage woningbebouwing relatief omvangrijk te noemen. De grootte van het complex in de weidse omgeving – met aan de oostzijde de brede Johan de Wittlaan, aan de noordzijde het voorplein, aan de westzijde het parkeerterrein en aan de zuidzijde de rechthoekige tuin – zal een aspect zijn geweest van de internationaal belangrijke uitstraling die het cultureel centrum moest hebben. Het complex vormde een blikvanger in de omgeving, iets wat minder gemakkelijk te bewerkstellingen zou zijn geweest op een dichtbebouwde locatie of een locatie met hoogbouw in de omgeving.

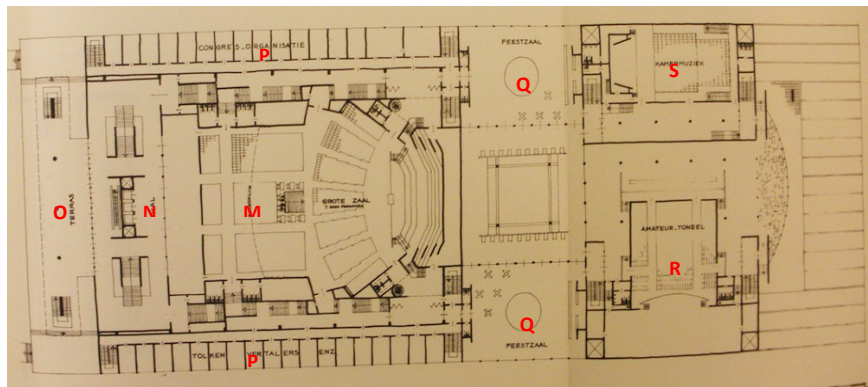

Afb. 51. J.J.P. Oud, plattegrond souterrain, 1958.

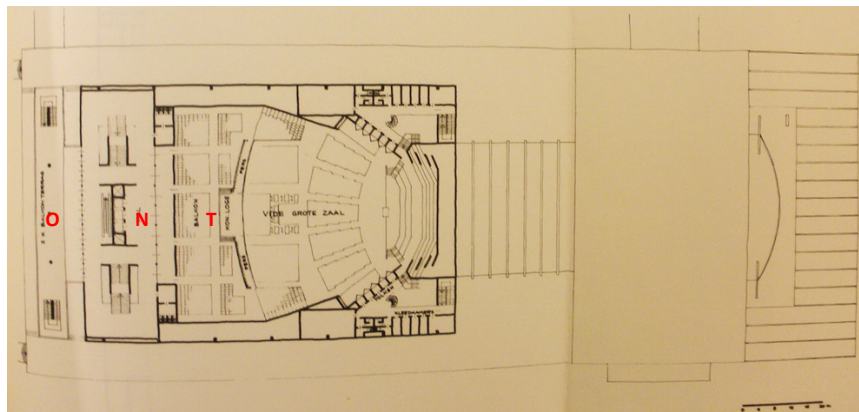

Afb. 52. J.J.P. Oud, plattegrond begane grond, 1958.

A= vestibule, B= garderobe, C= trap naar ontvangstzaal bg, D= sportfoyer, E= tafeltenniszaal, F= biljartzaal, G= kegelhal, H= informatiebalie, I= ontvangstzaal, J= nevenruimten (vergaderzalen), K= trap naar de grote zaal op de verdieping, L= horeca.

Afb. 53. J.J.P. Oud, plattegrond eerste verdieping, 1958.

Afb. 54. J.J.P. Oud, plattegrond tweede verdieping, 1958.

M= grote zaal, N= hal, O= terras, P= congreszalen/organisatieruimten, Q= feestzaal, R= toneelzaal, S= gehoorzaal, T= balkon/koninklijke loge.

“Op het gebied van internationale betrekkingen kan Nederland op een rijke en langdurige traditie bogen en het heeft daarbij altijd in de eerste rij gestaan. In de wereld van vandaag zijn nieuwe middelen dienstig om deze positie te handhaven.”¹¹² Deze woorden werden geschreven door Henri Anthony Melchior Tieleman Kolfshoten (1903-1984), burgemeester van ‘s-Gravenhage in de periode februari 1957 tot november 1968. Zij waren gericht aan Jozef Maria Laurens Theo Cals (1914-1971), minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen in de periode september 1952 tot juli 1963. In deze brief haalde burgemeester Kolfshoten het feit aan dat Nederland als congresland sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog in verhouding tot vele andere Europese landen achter was gebleven in de ontwikkeling van moderne geoutilleerde gebouwcomplexen met een eigentijdse organisatie en apparatuur. Met name ‘s-Gravenhage, een congresstad die voor het nationale aanzien én voor de nationale economie van niet te onderschatten betekenis was, was het nodig om deze ontwikkeling zo snel mogelijk door te voeren. “Dat men deze behoefte elders, in grote en kleine Europese landen eerder en scherper heeft gevoeld dan hier te lande, moge blijken uit de accommodatie, die men in tal van steden heeft ingericht, en accommodatie, die in belangrijke mate bijdraagt tot het gewicht binnen de internationale verhoudingen der betreffende steden en landen.” Kolfshoten noemde de verscheidene voorbeelden van buitenlandse congresgebouwen en de invloed die deze hadden op onder andere de internationale maatschappelijke en wetenschappelijke uitwisseling, het toerisme, en op het bedrijfsleven. “Geen wonder, dat de overheid elders bij de totstandkoming van alle zojuist genoemde accommodaties steeds zodanige steun aan de initiatiefnemers heeft verleend, dat de kapitaalslasten niet op de exploitatierekening drukken.” Het doel van deze brief wordt direct duidelijk uit deze laatste zin; burgemeester Kolfshoten droeg alle argumenten aan die betrekking hadden op het internationaal en nationaal belang van een modern

¹¹² Brief van burgemeester Kolfshoten aan Zijne Excellentie Mr. J.M.L.Th. Cals, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen met de vraag om een rijksbijdrage, 2 juli 1958, Nederlands Architectuur Instituut, archief van J.J.P. Oud, archiefcode cg, arch.nr. 1002.

congrescomplex aan om de minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen te overtuigen van de noodzaak van een financiële bijdrage van het Rijk om de totstandkoming van een dergelijk gebouw in 's-Gravenhage mogelijk te maken. Kolfshoten haalde daarbij de woorden van toenmalige Minister van Buitenlandse Zaken Joseph Antoine Marie Hubert Luns (1911-2002) aan omtrent het belang van moderne congresaccommodatie: “De belangrijkste reden waarom in Den Haag geen grote internationale congressen of omvangrijke vergaderingen van interne organisaties kunnen worden gehouden moet gezocht worden in het feit, dat 's-Gravenhage niet beschikt over de noodzakelijke vergaderzalen met bijbehorende secretariaatsruimten, commissiekamers en andere faciliteiten welke de moderne vergadertechniek vereisen.” Het gebouw naar ontwerp van Oud, waarvan de tekeningen bijgevoegd werden bij de brief aan de minister, voldeed naar mening van Kolfshoten volledig aan deze eisen. Het verzoek van Kolfshoten werd uiteindelijk, na vele besprekingen gedurende de volgende jaren op juli 1962 ingewilligd; het Rijk zou een bijdrage van vijf miljoen gulden leveren voor de totstandkoming van het congresgebouw.¹¹³ De geschatte kosten voor het congresgebouw waren echter inmiddels al gestegen van achttien miljoen naar veertig miljoen, waar de totale kosten van het realiseren van het gehele culturele centrum in 1956 nog geschat werd op veertig miljoen.

Het definitieve ontwerp

Het ontwerp dat in 1958 gereed kwam en gepresenteerd werd aan de gemeenteraad, zou echter in de volgende jaren nog enigszins worden aangepast. Dit had niet zozeer te maken met veranderende eisen van de gemeenteraad of exploitatieadviseurs maar meer met de visies van personen binnen de kennissenkring van Oud zelf. Dit blijkt uit een brief van Oud aan burgemeester Kolfshoten van 9 september 1961: “*Luisterend naar diverse opinies in de stad, heb ik me afgevraagd of het niet wenselijk zou zijn de grote*

¹¹³ Correspondentie tussen burgemeester en wethouders en de Gemeenteraad over het investeringsmodel van het congresgebouw, 10 augustus 1962. HGA arch.nr. 0509, inv.nr. 1757.

zaal van 2500 à 3000 te vervangen door een kleinere zaal van ongeveer 1500 mensen en deze zaal geschikt te maken voor meerdere doeleinden, zoals b.v. congres, toneel, concerten ballet, enz.”¹¹⁴ Oud bracht met deze opmerking weer een onderwerp aan het licht dat al jaren geleden een discussiepunt was. Ten tijde van de ontwikkeling van het eerste plan van het Gemeentemuseum door Berlage was al sprake van een onderdeel in het cultuurcentrum waarin concerten en andersoortige voorstellingen konden worden gehouden. Ook in het plan van Van Gelder en Wegerif en later het plan van Dudok vormde het opera- en het concertgebouw onderdeel van het cultuurcentrum. In al deze plannen werden de zalen voor muzikale doeleinden echter ondergebracht in aparte gebouwen en werden de podia voor verschillende doeleinden met verschillende technische eisen van elkaar gescheiden. Bovendien klonken er al vanaf 1946 geluiden tegen het idee om dergelijke culturele functies zo ver van het centrum te situeren. Een concertgebouw hoorde volgens velen in de binnenstad, waar het de levendigheid van de omgeving zou bevorderen en aansluiting zou vinden bij de vele andere culturele instellingen.

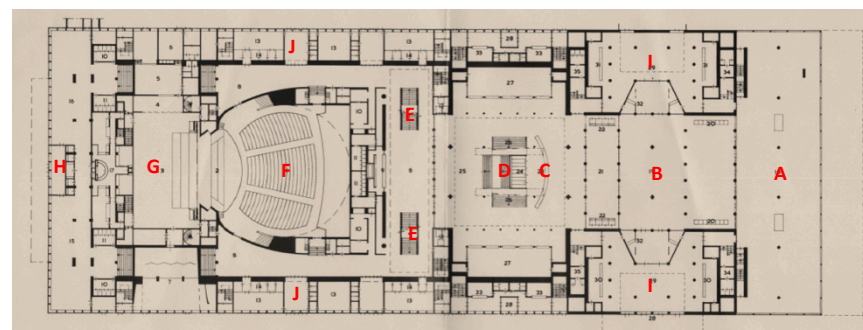
In het ontwerp dat Oud nu in gedachten had werden al deze functies ondergebracht in één zaal, iets wat ook was gezien bij de Royal Festival Hall in Londen. Dit vergde echter zeer geavanceerde techniek, met name voor het geluid, aangezien de verschillende culturele functies allen zeer specifieke eisen op het gebied van akoestiek hadden. Oud stelde in de brief aan burgemeester Kolfshoten echter dat de zaal zoals hij in het plan van 1958 was ontworpen – met een mogelijkheid om deze tijdens kleinere bijeenkomsten in te delen in een tweetal kleinere zalen – akoestisch ook tekort schoot. Bovendien zou de sfeer en uitstraling van de ruimte hierdoor verloren gaan volgens Oud. Wanneer het ontwerp niet aangepast zou worden en er dus een zaal zou worden gerealiseerd die plaats zou bieden aan drieduizend mensen zonder de mogelijkheid tot verkleinen, dan zouden de kosten volgens Oud voor verwarming en personeel

¹¹⁴ Brief van J.J.P. Oud aan burgemeester Kolfshoten omtrent wijzigingen in het ontwerp van het congresgebouw, 9 september 1960. NAI, archief van architect J.J.P. Oud, archiefcode cg, arch.nr. 1002.

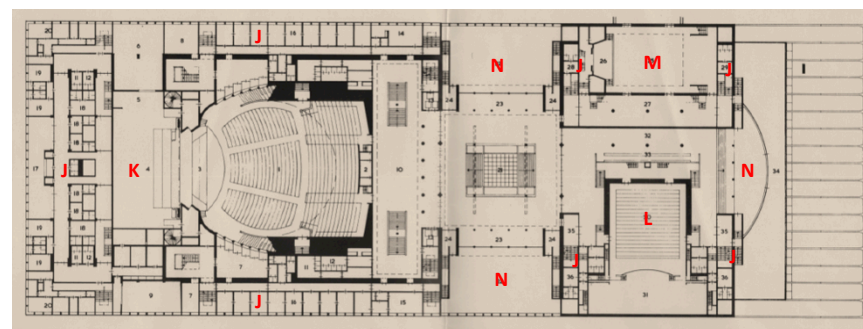

onrendabel zijn als de zaal niet dagelijks gebruikt zou worden. Bovendien bleek uit de lijst van congressen die de afgelopen jaren gehouden waren in 's-Gravenhage dat conferenties van drieduizend mensen uitzondering waren, vijftienhonderd mensen bleek een royaal gemiddelde. Oud achtte een zaal voor vijftienhonderd mensen een sfeervollere zaal, die zonder bezetting van het balkon nog steeds niet leeg toonde. Zich op deze feiten baserende had Oud een variant-project gemaakt – dat uiterlijk hetzelfde was – met een kleinere zaal waar naast congressen ook toneeluitvoeringen, concerten en balletvoorstellingen konden plaatsvinden. Deze zaal zou volgens Oud wel dagelijks gebruikt kunnen worden en zou dus ook een vaste kern van personeel kunnen bezitten. In dit ontwerp had Oud de grote zaal op de begane grond ontworpen, omdat er dan minder trappen beklommen hoefden te worden, er minder brandgevaar zou zijn en er minder ver gelopen hoefde worden om naar de zitplaats te komen – in het eerste ontwerp zou men vrijwel het gehele gebouw door moeten alvorens men de trappen naar de grote zaal op de eerste verdieping bereikte. Volgens Oud zou deze wijziging in het ontwerp zeer snel tot stand te brengen zijn. *“De samenhang van de zalen onderling is hetzelfde gebleven of beter geworden en de afmetingen van de foyers zijn “menselijker” geworden, dat wil zeggen menselijker in die gevallen waarin het gebouw niet totaal gevuld is, mijns inziens een der grote bezwaren van het plan met de grote zaal.”*

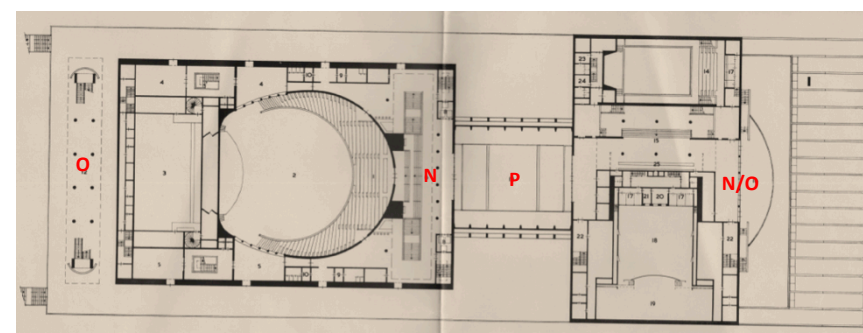
Zoals te zien is op de plattegronden van de nieuwe situatie was de grote zaal niet alleen kleiner gemaakt maar was het podium nu in plaats van naar het noorden in zuidelijke richting geplaatst. Ook de nevenruimten in het gebouw hadden ten opzichte van het eerste ontwerp een veelzijdigere bestemming gekregen en waren talrijker geworden. Verder was er in de opzet van het gebouw weinig veranderd; er waren slechts kleine details en ruimten toegevoegd of aangepast. Uitvoering van dit ontwerp zou dus tot gevolg hebben dat – wanneer ook de uitbreiding van het Gemeentemuseum en het onderwijsmuseum gebouwd zouden worden – de belangrijkste functies van het culturele centrum zoals Dudok dit had bedacht gerealiseerd zouden worden op

Afb. 55. Plattegrond Begane grond

Afb. 56. Plattegrond eerste verdieping

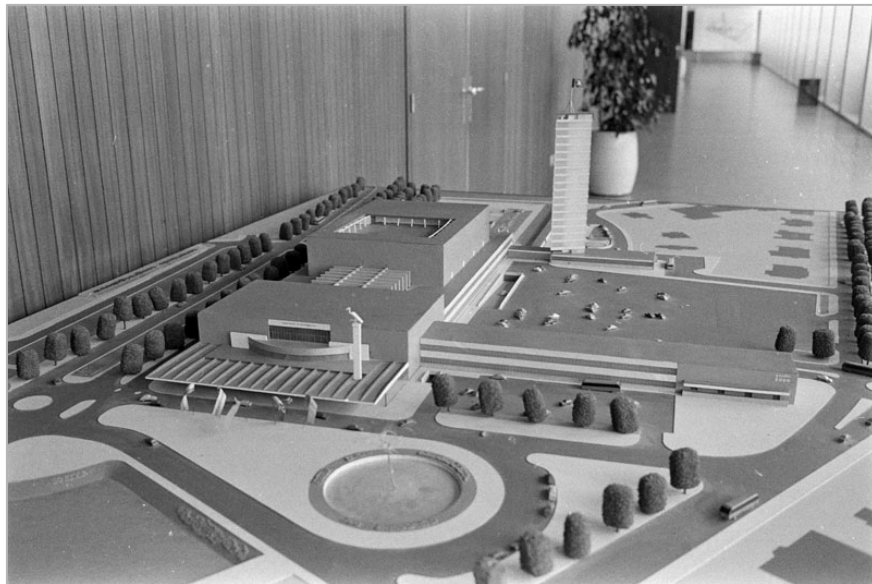

Afb. 57. Plattegrond tweede verdieping

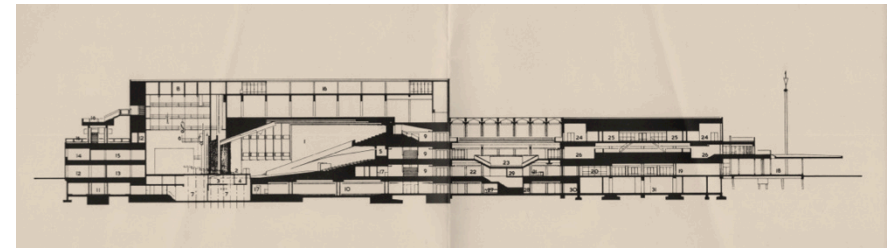
A= entree, B= ontvangsthal, C= informatiebalie, D=centraal trappenhuis, D= trap naar de grote zaal, E= grote zaal, F= toneel, G= keuken, H=restaurant, I= zijentree met garderobe, J=nevenruimten, K= toneeltoren, L= toneelzaal, M= gehoorzaal, N= foyer, O= dakterras, P= vide centrale trappenhuis.

het terrein in Zorgvliet, weliswaar in een volledig andere stedenbouwkundige opzet. Oud kreeg akkoord om dit ontwerp verder uit te werken. Het blijkt dat zijn mening werd gedeeld omtrent de grootte van de zaal in het eerste ontwerp en de betere exploitatie van een kleinere zaal die geschikt zou zijn voor meerdere doeleinden. Ook zal hebben meegespeeld dat het proces nu zo lang duurde dat men eindelijk over wilde gaan op realisering van het plan. De druk van de internationale concurrentie werd steeds groter en zal hebben bijgedragen aan de besluitvorming rondom het tweede ontwerp van Oud. Het uitgewerkte tweede ontwerp kwam in de zomer van 1962 gereed en kreeg in het najaar van dat jaar rijksgoedkeuring. Na een lange periode van zeven jaar kon Oud uiteindelijk in maart 1963 bij de eerste paalslag van het Nederlands Congresgebouw zijn. Het kan bijzonder treurenswaardig genoemd worden dat

Oud op 7 april van datzelfde jaar op drieënzeventigjarige leeftijd overleed. Zijn zoon, architect Hans Oud (1919-1995), heeft in zes jaar de bouw van het congresgebouw voltooid volgens de ontwerpen van zijn vader. Het Nederlands Congresgebouw kon op 14 maart 1969 officieel worden geopend.

Afb. 58. J.J.P Oud, maquette van het Nederlands Congresgebouw, 1960.

Afb. 59. J.J.P Oud, doorsnede van het congresgebouw, 1962.

Afb. 60. Luchtfoto van het Nederlands Congresgebouw en omgeving vanuit oostelijke richting, 1969.

Internationale Zone

Dat het Nederlands Congresgebouw nu geschikt was voor zowel congressen als veelzijdige culturele doeleinden betekende niet dat de plannen om een concertgebouw en theater in de binnenstad van 's-Gravenhage te realiseren van de baan waren. Het Haagse Residentieorkest, aanvankelijk zeer dankbaar voor het nieuwe onderkomen in het congresgebouw, verhuisde amper twintig jaar later in 1987 naar het centrum van de stad aan het Spui in de net opgeleverde Dr. Anton Philipszaal naar ontwerp van architect Dick van Mourik (1921) en Peter Vermeulen (1948). Het direct daarnaast gelegen Lucent Danstheater naar ontwerp van Rem Koolhaas (1944) opende eveneens in 1987 zijn deuren. Het Koninklijke Conservatorium werd in 1974-1980 gerealiseerd naar ontwerp van Leon Hijman (1912-1988) op een locatie in het centrum naast het Centraal Station.

De uitbreiding van het Gemeentemuseum is uiteindelijk niet door J.J.P. Oud gerealiseerd maar naar ontwerp van Sjoerd Schamhart (1919-2007) in 1961-1962, niet ten zuiden van het congresgebouw waar Oud het had gedacht maar aan de westzijde van het museum. Het gebouw voor het nieuwe onderwijsmuseum – het Museon – naar ontwerp van Wim Gerhard Quist (1930) opende in 1985 zijn deuren. Dit gebouw werd wel gerealiseerd op de plaats die Oud in zijn ontwerp had opgenomen, in de zuidelijkste hoek van het terrein in Zorgvliet naast het Gemeentemuseum. De culturele functie van het gebied werd in 1984 nog verder uitgebreid met de bouw van het Omniversum, het eerste IMAX dome filmtheater van Europa.

Het terrein aan de zuidzijde van het Nederlands Congresgebouw waarop aanvankelijk door Oud een rechthoekige tuin was gedacht, werd in 1997 in gebruik genomen door het hoofdkantoor van de Organisatie van het Verbod op Chemische Wapens (OPCW) en in 2012 werd ten westen van het congresgebouw – sinds 2008 het World Forum genoemd – het hoofdkantoor van Europol opgeleverd. Het vroegere kantoor voor levensverzekeringenmaatschappij De Eerste Nederlandsche naar ontwerp van architect Van der Steur uit 1953-1955 is sinds 1993 in gebruik genomen door

het International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Deze groep gebouwen waarvan het World Forum deel uitmaakt vormt vandaag de dag de kern van Internationale Zone van 's-Gravenhage. Het congresgebouw van Oud heeft na oplevering een grote aantrekkingskracht gehad op internationale organisaties, precies zoals in de vele pleidooien voor ontwikkeling van een dergelijk gebouw werd voorspeld. Tevens heeft het gebied rond het congresgebouw een bijzonder divers cultureel aanbod van musea en theater voor verschillende kunstvormen. De evenementen die vanaf de opening in 1969 in het congresgebouw hebben plaatsgevonden zijn van grote betekenis geweest voor de positie van de stad 's-Gravenhage in Nederland, maar ook op het wereldtoneel; de bouw van het congrescentrum had immers tot doel een stevige concurrentiepositie te creëren tegenover wereldcongressteden als Londen, Brussel en Zürich. De multifunctionaliteit van het congresgebouw heeft in de afgelopen veertig jaar veel verschillende evenementen aangetrokken waaronder talloze internationale en nationale theater-, muziek- en dansvoorstellingen. Dankzij de mogelijkheid tot het accommoderen van grote aantallen bezoekers is het complex van 1979 tot 2005 bijvoorbeeld de organisator geweest van het North Sea Jazz Festival, een jaarlijks muziekfestival dat zeventigduizend bezoekers trok en waar ruim twaalfhonderd optredens plaatsvonden. Bovendien hebben vele belangrijke internationale toppen en symposia in het congresgebouw plaatsgevonden, zoals de conferenties van het International Criminal Court en The Hague International Model United Nations. In 2009 werd de VN Internationale Afghanistan Conferentie georganiseerd in het World Forum en een jaar later de Future, Science and Technology Summit. De organisatie van de Nucleair Security Summit op 24 en 25 maart van dit jaar in het congresgebouw – met genodigden uit 52 landen – is de grootste internationale bijeenkomst die Nederland in de geschiedenis heeft georganiseerd. Geconstateerd kan worden dat de bouw van het congresgebouw door J.J.P. Oud dus een zeer belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de sterke huidige internationale positie van 's-Gravenhage.

Conclusie

In deze thesis is antwoord gezocht op de onderzoeksvraag: *welke invloed heeft de internationale ambitie van 's-Gravenhage gehad op de planvorming van het cultuurcentrum in de periode 1899-1962?* Voor het beantwoorden van deze onderzoeksvraag is gefocust op een aantal deelvragen. Zo is er voor elk van de ontwerpen onderzocht wie de drijvende kracht waren achter het plan, kortom: wie droegen de internationale ambitie van de stad uit met als doel het realiseren van een cultureel centrum en welke argumenten gebruikten zij om de plannen te verwezenlijken? Daarnaast is bekeken hoe de internationale ambitie van 's-Gravenhage invloed had op de keuze voor locatie, architecten en verschillende functies van het cultuurcentrum maar ook op de indeling van het complex en de manier van presentatie van het ontwerp. Het onderzoek heeft zich gericht op de afgebakende periode 1899-1962. Deze periode begint bij de Eerste Vredesconferentie in 's-Gravenhage, de eerste grote bijeenkomst van afgevaardigden uit meer dan twintig landen wereldwijd in Den Haag waarbij werd besloten tot het oprichten van het Internationale Hof van Arbitrage. Dit was een bepalend moment voor de stad waarna de internationale ambitie van Den Haag zich ontwikkelde. Deze ambitie leidde in de periode 1899 tot 1962 tot verscheidene plannen voor een cultureel centrum waarvan het laatste ontwerp van J.J.P. Oud voor het Nederlands Congresgebouw is uitgevoerd.

Het onderwerp van deze scriptie blijkt in de literatuur over de geschiedenis van Nederlandse en Haagse stedenbouw nauwelijks behandeld te worden. De belangrijkste besproken kwestie in de literatuur is het wederopbouwplan van W.M Dudok. Wel wordt in monografieën over Berlage, Dudok en Oud meer ingegaan op de drie belangrijkste ontwerpen voor een cultureel centrum en hun onderlinge verband. Uit dit onderzoek is echter gebleken dat gedurende de hele periode vanaf de Eerste Vredesconferentie plannen zijn ontwikkeld voor een cultureel centrum die in de literatuur niet aan elkaar worden verbonden; de

internationale ambitie van 's-Gravenhage werd al in 1906 door architect K.P.C. de Bazel vertaald in een zogenaamde Wereldhoofdstad waarin zich onder andere een internationaal congrescentrum en gebouwen voor culturele doeleinden bevonden. Een variant van deze Wereldhoofdstad verwerkte Berlage in zijn stadsuitbreiding van 1908. De belangrijke nota van H.E. van Gelder waarin hij het belang van een cultureel centrum met tentoonstellings-, congres- en concertfuncties verwoordde, volgde amper een paar jaar later in 1914. De uitwerking van zijn idealen in het eerste ontwerp voor het Gemeentemuseum door H.P. Berlage gebeurde in 1920. Ook is gebleken dat in de maanden na het einde van de Tweede Wereldoorlog en tussen het ontwerp voor een cultuurcentrum van Dudok (1946) en Oud (1958-1952) nog een tweetal variaties werd ontwikkeld door Van Gelder en architect A.H. Wegerif in 1945 en door P. Bakker-Schut en de Dienst der Gemeentewerken in 1950. Er kan dus gesteld worden dat het ideaal om Den Haag te ontwikkelen tot een centrum van cultuur, politieke en commerciële bijeenkomsten in drieënzestig jaar voortdurend in de gedachte is geweest. Ook blijkt dat er gedurende deze periode een aantal sleutelfiguren waren die de voorvechters van de plannen waren. Beginnend bij Dr. Eykman en het ontwerp voor de Wereldhoofdstad, vervolgens Van Gelder in de periode 1914-1945 en ten slotte Bakker-Schut, die al vanaf 1918 als directeur van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting en na de oorlog als directeur van de Dienst voor Wederopbouw een belangrijke adviseur bij en verdediger van de plannen was. Door de wisselingen in de Gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders was er voortdurend een wisseling in steun en afwijzing van de plannen wat er toe leidde dat het proces zo'n lange tijd heeft voortgeduurd. Wat opvalt is dat het zwaartepunt van de argumentatie in de pleidooien voor een cultureel centrum steeds meer verschoof van het nationale naar het internationale belang. Na de Tweede Wereldoorlog vond een waar omslagpunt plaats; Van Gelder benadrukte veel meer dan in 1914 welke belangrijke positie Den Haag op het wereldtoneel had en dat deze versterkt diende te worden. Ook werden na de Tweede Wereldoorlog steeds meer voorbeelden van cultuur- en

congrescentra in het buitenland genoemd om aan te tonen dat Den Haag een concurrentiepositie bezat ten opzichte van steden als Brussel, Zürich en Londen. De nadruk werd tot de jaren vijftig nog voornamelijk op de culturele functies gelegd, terwijl de congresfunctie daarna het belangrijkste werd geacht. Dit is grotendeels te verklaren door de onenigheid over de functies die het cultuurcentrum diende te bezitten, de omvang en de locatie van het cultuurcentrum. Vanaf het besluit tot de bouw van het Vredespaleis in 1899 werd de wijk Zorgvliet als een van de favoriete locaties bestempeld vanwege de rustige ligging net buiten het centrum in de nabijheid van het Catshuis in het Park Zorgvliet langs de voor Den Haag historisch belangrijke verbindingsweg tussen het centrum en de badplaats Scheveningen. Het voornaamste argument was dat het terrein in Zorgvliet direct te bebouwen was zonder dat er grote saneringen plaats hoefden te vinden. Voor elk van de plannen werd de locatie Zorgvliet echter betwist, juist vanwege de ligging buiten het centrum en de daardoor gemeente slechtere bereikbaarheid. De discussie over de locatie had een duidelijk verband met de discussie omtrent de functies die het cultuurcentrum diende te bezitten; aanhangers van het plan meenden dat de cultuur- en congresfuncties gebundeld moesten worden tot één centrum terwijl tegenstanders overtuigd waren van het feit dat culturele gebouwen als een concertgebouw en een theater in de binnenstad diende te worden gevestigd. Bovendien was de grote omvang en de hoge prijs van de plannen een voortdurend argument van de tegenstanders. Het besef dat een akkoord tussen voor- en tegenstanders nog lang niet bereikt zou worden, leidde er dan ook toe dat men zich vanaf de jaren vijftig met name ging focussen op de congresfunctie in Zorgvliet.

Een derde aspect dat voortdurend terugkeerde was de manier van selectie van de architect. De internationale discussie rondom de architectenkeuze bij de opdracht voor het Vredespaleis leidde er toe dat voor de verschillende plannen voor een cultuurcentrum steeds werd gekozen voor directe aanwijzing in plaats van het uitschrijven van een ontwerpwedstrijd met beoordeling door een vakjury. Berlage, Dudok en Oud werden beschouwd als architecten en

stedenbouwkundigen die nationaal en internationaal reputatie hadden opgebouwd en in hun tijd werden gezien als koplopers. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze architecten werden geselecteerd voor een opdracht van dergelijk internationaal belang.

Wat tenslotte voor alle drie de plannen van Berlage, Dudok en Oud gold is dat zij groots werden uitgedragen en gepresenteerd aan de buitenwereld met als doel de bestuurders en burgers te overtuigen van het nationale en internationale belang van het cultuurcentrum voor de stad. De plannen werden tentoongesteld, uitgebreid geïllustreerd en in zowel vaktijdschriften als algemene dag- en weekbladen toegelicht.

Hoewel de situering en samenstelling van de ontwerpen zeer van elkaar verschillen is het dus opmerkelijk te noemen dat het uiteindelijk uitgevoerde plan van J.J.P. Oud zeer veel overeenkomsten vertoont met de voorgaande ontwerpen. Het Nederlands Congresgebouw van Oud is gebouwd op de locatie in Zorgvliet achter het Gemeentemuseum op de locatie die Van Gelder al in 1914 het meest geschikt achtte. Bovendien werden in het uiteindelijke ontwerp zowel de congresfunctie als de theater-, concert- en balletfunctie verwerkt. Samen met het Gemeentemuseum vormt het congresgebouw dan ook een cultuurcentrum waar grotendeels de door Van Gelder, Berlage en Dudok bedachte functies in verwerkt zijn.

Als eindconclusie kan dus gesteld worden dat de internationale ambitie van 's-Gravenhage vanaf 1899 een grote invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de plannen voor een cultureel centrum en heeft geleid tot de uitvoering van het ontwerp van J.J.P. Oud. Het Nederlands Congresgebouw van Oud heeft bovendien bijgedragen aan het waarmaken van de wens om van 's-Gravenhage een belangrijke cultuur- en congresstad te maken met de vele evenementen en bijeenkomsten die er vanaf 1969 hebben plaatsgevonden. De stad heeft vandaag de dag een belangrijke concurrentiepositie ten opzichte van andere grote Nederlandse en buitenlandse congressteden en zal deze in de toekomst alleen nog maar versterken.

Bronnen

Ordering

De voor dit document geraadpleegde bronnen zijn in dit bronnenoverzicht geordend per hoofdstuk. Per hoofdstuk is vervolgens onderscheid gemaakt tussen literatuur – dat wil zeggen geschreven publicaties in boekvorm of tijdschriftuitgaven – en originele bronnen. De literatuur is geordend op alfabetische volgorde. Publicaties die in meerdere hoofdstukken worden genoemd zijn alleen opgenomen in de literatuurlijst van het hoofdstuk waarin deze het eerst genoemd worden. De originele bronnen zijn geordend op archiefnummer en inventarisnummer met daarbij de specificaties van de nummers. De inventaris van het Haags Gemeentearchief is online te raadplegen via www.archieven.nl. Voor het zoeken naar de juiste archieven in het HGA is het nodig om “-01” achter het op te zoeken archiefnummer te plaatsen. Voorbeeld: “0515-01”. De inventaris van het archief van het Nationaal Architectuur Instituut is online te raadplegen via <http://zoeken.nai.nl/>.

Inleiding

Literatuur

Blijstra, R., ‘Stedebouw 1900-1940’, *’s-Gravenhage* 25 (1970) nr. 12 (december), pp. 1-42.

Blijstra, R., ‘Berlage in ’s-Gravenhage’, *’s-Gravenhage* 26 (1971) nr. 12 (december), pp. 1-52.

Blijstra, R., ‘Architectuur 1900-1920 in ’s-Gravenhage’, *’s-Gravenhage* 26 (1972) nr. 11 (november), pp. 1-42.

Blijstra, R., ‘Architectuur 1921-1940 in ’s-Gravenhage’, *’s-Gravenhage* 28 (1973) nr. 11 (november), pp. 1-53.

Blijstra, R., *Over Haagse architectuur*, ’s-Gravenhage 1975.

Blom, A., *Ontwerpen aan stad en land. Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965*, Rotterdam 2013.

Bosma, J.E. en C. Wagenaar, *Een Geruisloze Stad. De Geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995, pp. 317-329.

Broos, K. en P. Singelenberg en M. Bock, *H.P. Berlage, Bouwmeester 1856-1934*, Den Haag 1975.

Cramer, M., H. van Grieken en H. Pronk, *W.M. Dudok 1884-1974*, Amsterdam, 1981.

Dinnie, K., *City Branding. Theory and cases*, London 2011.

Dudok, W.M., *Twee herbouwplannen voor ’s-Gravenhage*, Den Haag 1947.

Freijser, V., *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, Zwolle 1991.

Ibelings, H., *Nederlandse Stedenbouw van de 20e eeuw*, Rotterdam 1999.

Polano, S. *Hendrik Petrus Berlage. Het complete werk*, Alphen aan den Rijn 1988.

Singelenberg, P., *Het Haags Gemeentemuseum van H.P. Berlage*, Den Haag 1996.

Sluijs, F. van der, *Haagse Stedenbouw. Mijn ervaringen in de jaren 1946-1983*, Utrecht 1989.

Wagenaar, C., *Town Planning in the Netherlands since 1800*, Rotterdam 2011.

Hoofdstuk 1

Literatuur

Berlage, H.P., ‘Het uitbreidingsplan van ’s-Gravenhage’, *Bouwkunst* 1 (1909) nr. 3 (januari), pp. 120-125.

Bosma, K., *Ruimte voor een nieuwe tijd. Vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945*, Rotterdam 1993.

Eyffinger, A., *Het Vredespaleis*, Amsterdam 1988.

Eyffinger, A., *The Hague. International center of justice and peace*, Den Haag 2003.

Eyffinger, A., *The 1907 Peace Conference. The conscience of the civilized world*, Den Haag 2007.

Maatschappij ter Bevordering der Bouwkunst, *Het Vredespaleis te 's-Gravenhage. De Zes bekroonde, benevens veertig andere ontwerpen uitgekozen door en gereproduceerd onder toezicht van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, Amsterdam 1906.

Reinink, W., *K.P.C. de Bazel Architect*. Rotterdam 1993.

Hoofdstuk 2

Literatuur

Anoniem, Avondpost-dagblad voor stad en land, 1 en 2 maart 1921.

Anrooy, P. van, 'De Stadsgehoorzaal c.q. Concertzaal', *Mededeelingen voor de Dienst voor Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage* 3 (1921) nr. 6 (januari) pp. 85-86.

Berlage, H.P., 'Het ontwerp voor het Gemeente-Museum te 's-Gravenhage', *Wendingen* 3 (1920) nr. 6 (november-december), pp. 2-16.

Boeken, A., 'Over Berlage en zijn museumontwerp voor Den Haag', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 31 (1921) nr. 61 (maart), pp. 209-211.

Charité, J., *Biografisch woordenboek van Nederland deel 1*, 's-Gravenhage 1979.

Eisler, M., 'Een buitenlander over de museum-ontwerpen van Dr. Berlage', *Het Vaderland* 23 maart 1921.

Es, J.B. van en D. Valentijn, *Het Laatste Meesterwerk van Hendrik Petrus Berlage*, Den Haag 2000.

Gelder, H.E. van, 'Bij de museumontwerpen', *Mededeelingen der Dienst van Kunst en Wetenschappen van de Gemeente 's-Gravenhage* 3, (1921), nr. 6 (januari), pp. 71-81.

Havelaar, J., 'Het museum-ontwerp', *Het Vaderland* 9 februari 1921.

Mieras, J.P., 'Het ontwerp voor de Haagsche Museagebouwen van Dr. H.P. Berlage', *Bouwkundig Weekblad* 42 (1921) nr. 11 (februari), pp. 13-17 en pp. 23-29.

Singelenberg, P., *Het Haags Gemeentemuseum van H.P. Berlage, 's-Gravenhage* 1996.

Slothouwer, D.F., 'De architectonische compositie', *Mededeelingen van de Dienst voor Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage* 3 (1921) nr. 6 (januari), pp. 81-85.

Walenkamp, H.J.M., 'Berlage's ontwerp voor het kunstmuseum in Den Haag', *De Amsterdammer* 26 maart 1921.

Walenkamp, H.J.M., 'Woord, Muziek en Architectuur. Naar aanleiding van Berlage's museumontwerp voor Den Haag', *De Amsterdammer* 14 mei 1921.

Wils, J., 'De Plannen voor de stedelijke museumgebouwen te 's-Gravenhage', *Het Vaderland* 8 januari 1921.

Archiefdocumenten Haags Gemeentearchief

Archiefnummer 0515: Archief van het Gemeentemuseum

- Inv.nr. 57: Dossier inzake de instelling op 1 oktober 1918 van de Dienst voor Kunsten en Wetenschappen, 1914-1919.
  - H.E. van Gelder, nota betreffende de reorganisatie der gemeenteverzamelingen van wetenschap en kunst gericht aan het college van burgemeester en wethouders, 6 april 1914.

Archiefnummer 0475: Archief van de Commissie van Advies voor de Dienst Schone Kunsten

- inv.nr. 1: Notulen 1919-1942.
  - Nota van de vergadering van de Commissie van Advies voor de Dienst van Kunsten en Wetenschappen waarin de namen van de commissieleden worden vermeld, 3 mei 1919.
  - Nota van de vergadering van de adviescommissie van de Dienst Kunst en Wetenschappen aangaande de bezwaren tegen de plannen voor het Gemeentemuseum, 1 november 1924
- inv.nr. 8: Nota's en adviezen aan het College B&W, 1919-1929.
  - Toelichting van de Dienst Kunsten en Wetenschappen van de stand van zaken rondom de museumplannen, 1924.
- inv.nr. 10: Stukken betreffende de voorbereiding van de Museumbouw, 1919-1942.
  - J.A.N. Patijn, brief aan de adviescommissie van de Dienst Kunsten en wetenschappen aangaande het Gemeentemuseum, 6 juli 1922.

- H.E. van Gelder, brief aan college van burgemeester en wethouders aangaande het ontwerp voor het Gemeentemuseum, maart 1923.
- J. Kalf, brief aan burgemeester en wethouders over de noodzaak van een cultureel centrum in 's-Gravenhage, 7 juli 1923

Archiefnummer 0487: archief voor de Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting.

- inv.nr. 2125: Gemeentemuseum, beschikbaarstelling terrein, 1919:
  - H.E. van Gelder, nota over de aanwijzing van het terrein voor het Gemeentemuseum aan de Stadhouderslaan in 's-Gravenhage, februari 1919
  - J.J. Kok, Nota van de wethouder van Openbare Werken aan de Commissie voor de Plaatselijke Werken en Eigendommen over de aanwijzing van Berlage als architect, 15 maart 1919.

Hoofdstuk 3

Literatuur

Anoniem, 'Discussie over het plan Dudok. Instemming en bezwaren', *Bouw* 2 (1947) nr. 8, (22 februari), pp. 66-67.

Anoniem, 'Structuurplan voor Groot 's-Gravenhage', *Bouw* 4 (1949) nr. 3 (15 januari), p. 4

Anoniem, 'Discussie over Dudoks plan. Congres van de Stichting Wederopbouw 's-Gravenhage', *Bouw* 4 (1949) nr. 5 (29 januari), p. 77.

Gelder, H.E. van, *'s-Gravenhage 1935-1945. Hoe het was, werd en worden moge*, 's-Gravenhage 1946.

Monchy, S.J.R. de, *Den Haag bouwt op*, 's-Gravenhage 1946.

Valentijn, D., *De Wederopbouw. Haagse Gids voor Architectuur en Stedenbouw in de periode 1945-1965*, 's-Gravenhage 2002.

Websites

Informatie over de verschillende organisaties en personen rondom Dudok ontleend aan website van het Nederlands Architectuur Instituut <<http://zoeken.nai.nl/CIS/project/7360>> 4 februari 2014.

Archiefdocumenten Haags Gemeentearchief

Archiefnummer 0509: Archief Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw

- inv.nr. 17a: Architect Dudok, 1945-1954
  - Prae-advies van J. Kalf over de ederopbouwplannen van Dudok, 2 november 1947.
  - W.M. Dudok, brief aan het college van B&W, 20 mei 1950.
  - Burgemeester Schokking, brief aan Dudok, 24 september 1951.
  - P. Bakker-Schut, brief aan W.M. Dudok over de vorderingen van de wederopbouwplannen, 10 januari 1953.
- inv.nr. 1752-1758: Stukken betreffende de plannen voor het realiseren van een cultureel centrum/congresgebouw aan de Johan de Wittlaan, 1945-1963.
  - inv.nr. 1752: Correspondentie 1945-1952
    - H.E. van Gelder, 'Een eisch van dezen tijd', nota aan burgemeester en wethouders, april 1945.

Archiefnummer 0610: Archief van het Gemeentebestuur 1937-1952

- inv.nr. 931-932: stukken betreffende het tot stand komen van het structuurplan van W.M. Dudok voor de stadsuitbreiding van 's-Gravenhage, met kaarten, 1945-1953
  - inv.nr. 931: 1945-1953
    - Commentaar van de Raad van Vijf op de wederopbouwplannen van Dudok gericht aan het College van Burgemeester en Wethouders, december 1946.
    - Verzamelingen 1949 nr. 75: verslag van opmerkingen Gemeenteraad bij het structuurplan van Dudok, 15 februari 1949.
- inv.nr. 2653: verslag van het op 22 januari 1949 te Scheveningen gehouden congres over het structuurplan voor 's-Gravenhage van de architect-stedenbouwkundige W.M. Dudok, 1949.
  - Prae-advies van J.H. van den Broek in het verslag van de handelingen op het congres over het Structuurplan van Dudok op 22 januari 1949.

Archiefnummer 0828: archief van het gemeentebestuur 1953-1990

- inv.nr. 6601-6608: Stukken betreffende het stichten van een congresgebouw, 1950-1961
  - inv.nr. 6601: het verlenen van een machtiging voor de voorbereiding van de bouw van het congresgebouw, bij nabesluit van 16 november 1953, bijlage 626, 1950-1953.
    - Voorlopige nota nopens de ontwikkeling van het cultureel centrum en omgeving in verband met een eventuele wereldtentoonstelling, 16 mei 1950.
    - L.J.M. Feber, Nota betreffende de ontwikkeling van Den Haag als internationaal en cultureel centrum, 16 mei 1952.

Hoofdstuk 4

literatuur

Charité, J., *Biografisch woordenboek van Nederland deel 3*, 's-Gravenhage 1989.

Jacobs, S., *Architecturale en stedenbouwkundige analyse van het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel*, Gent 2000.

Oud, J.J.P., 'Het Congresgebouw van 's-Gravenhage', *'s-Gravenhage 13* (1958), nr. 9 (september), pp. 32-26.

Archiefdocumenten Haags Gemeentearchief

Archiefnummer 0828: archief van het gemeentebestuur 1953-1990

- inv.nr. 6601-6608: Stukken betreffende het stichten van een congresgebouw, 1950-1961
  - inv.nr. 6601: het verlenen van een machtiging voor de voorbereiding van de bouw van het congresgebouw, bij nabesluit van 16 november 1953, bijlage 626, 1950-1953
    - Nota van het college van B&W met betrekking tot het stichten van een congresgebouw te 's-Gravenhage, 6 november 1953.
    -
  - inv.nr. 6602: Notulen en bijlagen van vergaderingen van de Commissie Ad Hoc voor de bouw van een congresgebouw, 1953-1954.

- Brief van de N.V. Exploitatie Maatschappij Scheveningen aan het College van B&W over het bezwaar tegen de locatie Zorgvliet, november 1953.
- Persbericht over aanstelling Commissie Ad Hoc, 9 december 1953, HGA arch.nr. 0828, inv.nr. 6602; Notulen vergadering Commissie Ad Hoc inzake de noodzaak van een congresgebouw in 's-Gravenhage, 22 januari 1954.
- Notulen van vergadering college B&W en Commissie Ad Hoc met bijlagen van de onderzoeksuitkomsten van de congresmogelijkheden van 's-Gravenhage en voorbeelden van congresgebouwen uit het buitenland, 29 november 1954.
- Bijlage A, overzicht van het aantal congressen in de stad de afgelopen jaren, bij notulen vergadering 29 november 1954.
- Bijlage C, overzicht van het aantal nationale en internationale gasten, bij notulen vergadering 29 november 1954.
- Bijlage J, beschrijving van het Palais des Beaux-Arts in Brussel, bij notulen vergadering 29 november 1954.
- Bijlage K, beschrijving van het Kunst und Kongresshaus te Luzern, bij notulen vergadering 29 november 1954.
- Bijlage M, beschrijving van het Kongresshaus te Zürich, bij notulen vergadering 29 november 1954.
- Bijlage O, Royal Festival Hall, bij notulen van de vergadering van 29 november 1954.
- Inv.nr. 6605: Adressen en adviezen van diverse instellingen over de bouw, 1953-1962.
  - Brief van architect J.J.P. Oud aan het College van B&W over de wijze van aanstellen van een architect, oktober 1953.
  - Vertrouwelijke brief van P. Bakker-Schut aan het college van B&W aangaande de wijze van architectenselectie, 15 september 1955.

- Inv.nr. 6607: notulen en bijlagen van vergaderingen van de Commissie Ad Hoc voor de bouw van een congresgebouw, 1955-1956.
  - Notulen van vergadering college van burgemeester en wethouders, 12 april 1956.
- Inv.nr. 6608: Overeenkomst tussen B&W en architect J.J.P. Oud inzake een ontwerp voor de bouw van een congresgebouw, 1955-1960.
  - Rapport van de Commissie Ad Hoc en het college B&W over het congresgebouw, 14 april 1956.
  - Gemeentesecretarie van 's-Gravenhage, Beschrijving van het congresgebouw, 1 september 1958.

Archiefnummer 0509: Archief Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw

- inv.nr. 1752-1758: Stukken betreffende de plannen voor het realiseren van een cultureel centrum/congresgebouw aan de Johan de Wittlaan, 1945-1963.
  - inv.nr. 1757: correspondentie 1957-1963
    - Correspondentie tussen burgemeester en wethouders en de Gemeenteraad over het investeringsmodel van het congresgebouw, 10 augustus 1962.

Archiefdocumenten Nationaal Architectuur Instituut Rotterdam

Archief OUDJ: persoonlijk archief van architect J.J.P. Oud.

Projectdossier: Nederlands Congrescentrum (Den Haag)

- Inv.nr. cg 1002-1005: Geschreven stukken
  - inv.nr. cg 1002: Correspondentie 1955-1961
    - Brief van burgemeester Kolfschoten aan Zijne Excellentie Mr. J.M.L.Th. Cals, minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen met de vraag om een rijksbijdrage, 2 juli 1958.
    - Brief van J.J.P. Oud aan burgemeester Kolfschoten omtrent wijzigingen in het ontwerp van het congresgebouw, 9 september 1960.

Verantwoording afbeeldingen

Afbeeldingen ontleend aan publicaties:

Eyffinger, A., *Het Vredespaleis*, Amsterdam 1988:

Afb. 1, 4, 5,

Kerkvliet, G.C.H., *Het Vredespaleis. Levend Instituut van het Internationale Recht*, 's-Gravenhage 2005:

Afb. 2, 6, 7,

Kok, J.J., *Het Vredespaleis*, 's-Gravenhage 1909:

Afb. 3

Bosma, J.E., *Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945*, Rotterdam 1993:

Afb. 8

Freijser, V., *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, Zwolle 1991:

Afb. 10

Gelder, H.E. van, 'Bij de museumontwerpen', *Mededeelingen der Dienst van Kunst en Wetenschappen van de Gemeente 's-Gravenhage* 3, (1921) nr. 6 (januari), pp. 71-81:

Afb. 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22,

Dudok, W.M., *Twee herbouwplannen voor 's-Gravenhage*, Den Haag 1947:

Afb. 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32,

Gelder, H.E. van, *'s-Gravenhage 1935-1945. Hoe het was, werd en worden moge*, 's-Gravenhage 1946:

Afb. 26

Jacobs, J., *Architecturale en stedenbouwkundige analyse van het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel*, Gent 2000:

Afb. 36, 37.

Afbeeldingen ontleend aan het Haags Gemeentearchief

Archiefnummer 0509: Archief Gemeentelijke Dienst voor de Wederopbouw

- inv.nr. 1104: kaart van uitbreidings-, wederopbouw- en saneringsplannen, uitgegeven door de Dienst voor de Wederopbouw en de Stadsontwikkeling, schaal 1:20.000, 1949.

- Afb. 33.

- inv.nr. 1753: Tekeningen 1945-1954

- afb. 42.

Archiefnummer 0610: Archief van het Gemeentebestuur 1937-1952

- inv.nr. 930-932: Stukken betreffende het tot stand komen van het structuurplan van W.M. Dudok voor de stadsuitbreiding van 's-Gravenhage, met kaarten, 1945-1953

- inv.nr. 930: 1945-1952

- afb. 35.

- inv.nr. 931: 1945-1953

- afb. 34.

Archiefnummer 0828: Archief van het gemeentebestuur 1953-1990

- inv.nr. 6608: Overeenkomst tussen B&W en architect J.J.P. Oud inzake een ontwerp voor de bouw van een congresgebouw, 1955-1960.

- Afb. 47, 51, 52, 53, 54,

Afbeeldingen ontleend aan het archief van het Nationaal Architectuur Instituut

Archief OUDJ: persoonlijk archief van architect J.J.P. Oud.

Projectdossier: Nederlands Congrescentrum (Den Haag)

- inv.nr. cg 341: Situatieschetsen en Vogelvluchten

- Afb. 48, 49, 50.

- -inv.nr. cg 1004: Geschreven stukken, correspondentie 1962

- Afb. 55, 56, 57, 59.

Afbeeldingen ontleend aan websites

Haagse Beeldbank: www.haagsebeeldbank.nl

Afb. 9, 11, 12, 23, 24, 58, 60

Beeldbank van de Vrije Universiteit Amsterdam (UVA):

<http://imagebase.uvu.vu.nl/cdm/singleitem/collection/krt/id/2426/rec/6>

Afb. 38.

Website Helvetic Archives: www.helveticarchives.ch

Afb. 39.

Website met historische landkaarten van Zwitserland: www.tourvideos.com

Afb. 39.

Fotoarchief van de website Prokongresshaus:

<http://www.prokongresshaus.ch/archiv/prokongresshaus/root.htm>

Afb. 41

Website Oldemaps; old maps of British Towns:

<http://www.oldemaps.co.uk/london-map.htm>

Afb. 43.

Website van The Telegraph:

<http://www.telegraph.co.uk/travel/destinations/europe/uk/10638771/Britain-from-Above-aerial-photography.html?frame=2822816>

Afb. 44.

Website The Center of The World:

<http://centreftheworld.wordpress.com/2010/10/03/royal-festival-hall/>

Afb. 45, 46.